

Voorbeelden en nabebelden

Voorbeelden & nabeelden

Historische vergelijkingen
naar aanleiding van de dood
van Fortuyn en Hazes

Joep de Hart

Deelstudie in het kader
van het project
Het ongekende Nederland

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2005

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2005

SCP-essay 1

Grafisch ontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Illustratie: Ien van Laanen, Amsterdam

ISBN 90 377 0248 1

ISBN13 9789037702484

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
De probleemstelling	9
Centraal thema	12
Historische vergelijkingen	15
<i>'Menigeen voelde de tranen langs zijn gelaat glijden...'</i>	15
De begrafenis van politieke leiders Pim Fortuyn en Domela Nieuwenhuis	
Samenvatting	15
Begrafenis Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 22 november 1919	16
Begrafenis Pim Fortuyn, 10 mei 2002	20
Conclusies en overwegingen	25
<i>'Gewoon en bijzonder...'</i>	27
De dood van volkszangers André Hazes en Johnny Jordaan	
Samenvatting	27
Begrafenis Johnny Jordaan, 13 januari 1989	28
Herdenkingsdienst André Hazes, 27 september 2004	32
Tussentijdse conclusies en overwegingen	34
<i>'Er is ontroering in de stemming merkbaar...'</i>	37
De koninklijke huwelijken van Juliana, Beatrix en Willem-Alexander	
Samenvatting	37
Het huwelijk van Juliana en Bernhard, 7 januari 1937	37
Het huwelijk van Beatrix en Claus, 10 maart 1966	40
Het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima, 2 februari 2002	42
Conclusies en overwegingen	45
<i>'Collectief nagelbijten en hartgrondig synchroonvloeken...'</i>	48
Oranjekoorts rond het Nederlands elftal in 1988, 1974 en 1934	
Samenvatting	48
Het wereldkampioenschap voetbal van 1934	49
Het wereldkampioenschap voetbal van 1974	52
Het Europees kampioenschap voetbal van 1988	54
Conclusies en overwegingen	59

Slotbeschouwing	61
Resumé en belangrijkste conclusies	61
Dwarsverbanden	63
Nieuwe bindingen?	70
Enkele lijnen naar verder onderzoek	80
Tot besluit	93
Bronnen en referenties	94
Noten	102

Voorwoord

Inleiding

De probleemstelling

Zomaar een greep uit de bijdragen op <http://www.pim-fortuyn.nl/pfforum>, naar aanleiding van de dood en begrafenis van André Hazes.

Originally posted by steellaw

In grote eenheid met het nederlandse lied en zijn zanger is de arena zo goed als vol.

Ook dit is een vorm van massale uiting van verdriet voor het verlies van een echt nederlandse levenslied zanger, er gaat hier een stukje cultuur heen, maar die cultuur is en blijft de onze.

Starlight

Was die eenheid er maar altijd!!!! wat een saamhorigheid!!!!
prachtig!!!!

“Durf verantwoording te nemen voor je daden, en je zal respect afdwingen”

BIG-ONE

ja je voelde en zag ahw verdriet dat verder ging dan andre hazesmisschien wel t verdriet om dit land?

of overdrijf ik nu?

go for it !!

steellaw

Vedriet om dit land?

Het heeft er wel degelijk mee te maken met wat je hier bedoeld.

Maar het positieve wat hier uit blijktgeeft is dat er SAMENHORIGHEID is onder het Nederlandse volk, een massa gevoel van het volk voor het Nederlandse land met al zijn charmes.

Zie het als een steun in de rug voor de lelijke toekomst die europa te wachten staat!

En ik spreek de hoop uit dat alle burgers in de zeer nabije toekomst het GROTE probleem in gaan zien, en daarna hen stem goed gebruiken bij de volgende verkiezingen.

Ik geloof dat de media ook wel zal bijdraaien

Het klinkt misschien gek, maar bij dit soort momenten ben ik trots op Nederland en Nederlanders..

Het was een emotioneel afscheid, erg mooi om een massa mensen zo'n eenheid te zien zijn..

'Hoe een klein land groot kan zijn, ach is dat niet prachtig'..

Van verschillende kanten is de herhaalde grootschalige manifestatie van emoties in de afgelopen jaren wel in verband gebracht met 'het verlangen naar gemeenschap' (Koenis 1997). En zoals de bovenstaande citaten laten zien, is dit nog niet zo'n gekke gedachte. 'Een herinnering aan een week waarin Nederland één werd', stond er achterop de hoes van de single *At your service* die de zanger Gerard Joling twee weken na de moord op Pim Fortuyn uitbracht. Uit de toekomstenquête die werd besproken in het *Sociaal en cultureel rapport 2004* blijkt dat het verlangen naar een veilige, vrouwelijke en onderling solidaire gemeenschap zeker nog niet verdwenen is. Gemeenschapszin behoort (naast veiligheid en leefbaarheid) tot de onderwerpen die domineren in de zorgen en hoopvolle verwachtingen met betrekking tot het toekomstige Nederland.¹

De begrafenis van Hazes leverde, net als die van Fortuyn twee jaar eerder, beelden op die tot dan vooral vertrouwd waren uit buitenlandse verslagen: de begrafenis van Giuseppe Verdi in 1901 bijvoorbeeld, met een kwart miljoen toeschouwers langs de straten van Milaan, waaruit het *Va, pensiero, sull' ali dorate* opsteeg. Die van Edith Piaf op Père Lachaise voor meer dan 40.000 Parijzenaars (1963) of die van prinses Diana met honderdduizenden langs de Londense route (1997). Toch bleek ook in het ogenschijnlijk sterk geïndividualiseerde Nederland de behoefte groot zich voor even samen één te voelen. Van de massale herdenking van Hazes werd met enige verbazing melding gemaakt in de buitenlandse media; blijkbaar spoorde zij niet met het nationale stereotype van nuchtere zelfbeheersing en sociale gereserveerdheid. *De Standaard* sprak van 'een nieuw bewijs van een onderaards Nederlands emotiereservoir zo groot als de gasbel van Slochteren', 'dat zie je niet elke dag in Nederland' vond de Zwit-

serse televisie en de correspondentie van BBC World vermoedde 'een nieuwe trend'. In de vaderlandse perscommentaren klonk een mengeling door van verrassing, bevreemding en een zekere beduchtheid. 'Wat een raar land is dit toch!', riep NRC *Handelsblad* journalist Beerekamp uit. 'Zou ergens anders in de wereld een volkszanger opgebaard kunnen worden op de middenstrip van een voetbalstadion, terwijl vijftigduizend mensen Olé! Olé! scanderen?' (NRC *Handelsblad*, 28-9-2004). Er waren er meer die zich dat afvroegen en ook wat er toch met ons aan de hand was en wat al die samendrommende mensen bezielde. Zei het iets over hoe deze samenleving met idolen omgaat en hoe moderne Nederlanders ingrijpende gebeurtenissen en doorbraken van de dagelijkse routines beleven? Was de Nederlander definitief uit het emotionele korset gebroken dat vanaf de jaren zestig alsmar meer was gaan knellen? En bleek hier de emancipatie van de volkscultuur dan wel de vulgarisering van de elite? Of beleefden we hier de postmoderne variant van de dank-, vasten- en bededagen die ooit door de overheden werden gestimuleerd om rampspoed te verwerken, sociale ontbinding te pareren en saamhorigheidsgevoelens tot stand te brengen?² Manifesteerde zich hier wellicht een verlangen naar nieuwe bindingen?

Het zou erg pretentiefus zijn om deze vragen alle definitief te willen beantwoorden in het bestek van enkele tientallen pagina's. Het doel is bescheidener. Om te beginnen staat dit project niet op zichzelf, maar vormt het een onderdeel van het omvattender onderzoeksprogramma 'De ongekende burger'. Bovendien zullen we ons in deze deelstudie beperken tot een aantal saillante voorbeelden, zonder de pretentie alle aspecten tot in detail te behandelen. Via een vergelijking met schijnbare historische precedenter wordt geprobeerd enig zicht te krijgen op het nieuwe en oude aan de recente gebeurtenissen.

Zodadelijk wordt deze verkenning eerst gesitueerd binnen de bredere opzet van het project *Het ongekende Nederland* en de probleemstelling en opzet geformuleerd aan de hand van de gebeurtenissen rond het verscheiden van Fortuyn en Hazes. De daarop volgende paragraaf vormt het hoofdonderdeel van dit essay. Daar luidt de vraag: zijn er precedenter? De gebeurtenissen worden historisch geplaatst via een vergelijking met andere

gevallen waarin collectieve emoties bezit leken te nemen van grote delen van het volk: de dood van een bekend politiek leider, de dood van een volkszanger, koninklijke huwelijken, het nationale voetbalelftal. In de afsluitende paragraaf wordt de balans opgemaakt. Enkele conclusies worden op een rijtje gezet en de vraag opgeworpen of de analyses wijzen op een zoeken naar nieuwe bindingen. Tot slot vindt een eerste reflectie plaats. Tevens wordt gepreludeerd op vervolgonderzoek aan de hand van thema's die nadere analyse verdienen.

Centraal thema

Zeewolde: vijf jeugdige Zeewoldenaren komen om bij een auto-ongeluk, waarschijnlijk ten gevolge van te hard rijden en mogelijk ook door drank. Er komt een stille tocht met duizend deelnemers. Er wordt op internet een condoléanceregister geopend dat binnen een paar dagen 600.000 keer wordt bezocht en waarop meer dan 2000 mensen een persoonlijk bericht achterlaten (*Trouw* 21-10-2004).

Het voorbeeld vormt een illustratie van de idee van een 'onbekend en ongekend Nederland' waarbij grote groepen mensen zich op onverwachte wijze collectief manifesteren. Hoewel dat in het bovenstaande voorbeeld anders ligt, is het lang niet altijd duidelijk wie de betrokkenen zijn en wat hen drijft. Behalve tot journalistieke beschouwingen over de teloorgang van de spreekwoordelijke Hollandse introvertheid en nuchterheid heeft dit aanleiding gegeven tot de vraag wat temidden van het optimisme in Paarse tijden over het hoofd werd gezien en tot de gebruikelijke sociaal-wetenschappelijke opdelingen van de bevolking (sociale milieus e.d.) waarbij de verschijnselen gerelateerd worden aan de leefsituatie van specifieke groepen. De Arenabijskomst na het overlijden van Hazes riep bij verschillende commentatoren herinneringen op aan de anomische gevoelens die bezit leken te hebben genomen van grote delen van de bevolking bij de moord op Fortuyn. Dat was opnieuw het geval na de moord op Theo van Gogh (2 november 2004), bij de kabaalwake waaraan dezelfde avond op de Dam zo'n 20.000 mensen deelnamen, en rond de rechtstreeks televisie uitzending van de crematieplechtigheid

een week later. De ermee verbonden beleidsvragen zijn na de moord op Van Gogh en de reacties daarop alleen maar prangender geworden. Vragen die daarbij terug keren zijn: werden de gebeurtenissen gevoed door onvrede of door iets anders en was de toonzetting politiek dan wel apolitek? Werden ze gedragen door een specifieke groep of hadden ze een natiebreed karakter, was er misschien zelfs sprake van een internationale dimensie? In hoeverre zijn ze indicatief voor een (hernieuwd) verlangen naar gemeenschap, gedeelde identiteit en solidariteitsbanden?

Dit essay vormt één van meer deelprojecten, die gezamenlijk het karakter van een voorstudie hebben, vanuit uiteenlopende invalshoeken, naar de collectieve emoties die zich bij de dood van Fortuyn en Hazes (en Van Gogh) manifesteerden. In deze tekst wordt gekeken of er precedenten zijn en vervolgens in hoeverre zij indicatief zouden kunnen zijn voor een hernieuwd verlangen naar sociale cohesie en gemeenschap, naar gedeelde identiteit en solidariteitsbanden in een mobiele, verzakelijkte, gesecculariseerde en geïndividualiseerde samenleving als de Nederlandse. In een tweede deelproject wordt het accent gelegd op de wijze waarop de emoties werden opgeroepen en gekanaliseerd en de relatie die er bestaat met specifieke kenmerken van de moderne media. Deelproject 3 concentreert zich op het thema emoties en politiek; hier komt de politieke dimensie van de gebeurtenissen ter sprake. In de vorm van deelproject 4 tenslotte zal een essay worden geschreven waarin de voorgaande aspecten onderling in verband worden gebracht onder het oogpunt van hun actuele politieke betekenis. 'Het ongekende Nederland' lijkt een goede karakterisering en titel voor het geheel, vanwege de veronderstelling dat het nogal nieuw is wat er plaatsgrijpt én dat er zich lange tijd in stilte van alles heeft ontwikkeld in de dode hoek van 'de' politiek.

De ter-Arena-bestelling van polderblueszanger André Hazes was misschien de directe aanleiding tot dit project, maar met één hand kan je geen veters strikken. De commotie rond Hazes' overlijden krijgt pas reliëf als die wordt vergeleken met vergelijkbare gevallen waarin collectieve emoties bezit leken te nemen van grote delen van het volk. In dit deel van het project worden de

gebeurtenissen rond Fortuyn en Hazes kort beschreven in het licht van de centrale thematiek: de mobilisatie en kanalisatie van collectieve emoties, de rol van media en de achtergrond van de betrokkenen. Daarbij wordt vooral geprobeerd zicht te krijgen op wat al eerder vertoond en nieuw is aan de recente gebeurtenissen via vergelijking met ogenschijnlijke historische preceden-ten. Het onderstaande schema vat nog eens samen waarover het in het volgende onderdeel zal gaan.

<i>gebeurtenis</i>	<i>jaar</i>	<i>type gebeurtenis</i>
moord en begrafenis Fortuyn	2002	dood politici
dood en begrafenis Domela Nieuwenhuis	1919	
dood en begrafenis André Hazes	2004	dood
dood en begrafenis Johnny Jordaan	1989	volkszangers
huwelijk Willem-Alexander x Maxima	2000	koninklijk
huwelijk Beatrix x Claus	1966	huwelijk
huwelijk Juliana x Bernhard	1937	
Nederlands Elftal EK Duitsland	1988	sport-
Nederlands Elftal WK Duitsland	1974	verdwazing
Nederlands Elftal WK Italië	1934	

Uiteraard betreft het een zeer beperkte selectie uit de gebeurtenissen en samenkomsten die met veel collectieve emoties gepaard gingen. Buiten beschouwing blijven hier niet alleen de moord op Van Gogh, maar ook bijvoorbeeld de omvangrijke hulpacties naar aanleiding van de tsunami (Kerstmis 2004), herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog, het fenomeen van de stille marsen tegen zinloos geweld (vanaf de tweede helft van de jaren negentig), demonstratieve bijeenkomsten (waaronder die van 2 oktober 2004, georganiseerd door de vakbonden, met honderdduizenden deelnemers, op het Museumplein) of een vanuit het oogpunt van nieuwe bindingen interessante ontwikkeling als de aantrekkingskracht van bevindelijke, op doorleefde ervaring gestoelde religiositeit.

Historische vergelijkingen

'Menigeen voelde de tranen langs zijn gelaat glijden...'

De begrafenis van politieke leiders

Pim Fortuyn en Domela Nieuwenhuis

Samenvatting

Op 10 mei 2002 verzamelen zich twintigduizend bezoekers bij de kerk waar de vermoorde politieke lijsttrekker Pim Fortuyn ligt opgebaard. Daar komen er nog zeker tienduizend bij, langs de route van de rouwstoet van Rotterdam naar Driehuis. Die dag zijn al 335.000 reacties binnengekomen op internet condoleancesites en hebben 65.000 bezoekers de condoleance-registers in Rotterdam bezocht. In de weken na Fortuyns begrafenis bezoeken meer dan 21.000 mensen zijn (voorlopige) graf in Driehuis. Wat het type toeschouwers betreft wordt in de pers telkens weer benadrukt dat het een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking lijkt te zijn, waarbij alleen het allochtone deel nagenoeg ontbreekt. Ook mensen die geen aanhanger zijn, komen om hun afkeur over de moord uit te dragen. Duurzame gevolgen zijn de diverse standbeelden, de Pim-Fortuynzaal in het Tweede-Kamergebouw, een naar Fortuyn vernoemde tulp en de door de vermoorde opgerichte politieke partij.

Zo'n tachtig jaar eerder, op 22 november 1919, doen meer dan tienduizend mensen Domela Nieuwenhuis uitgeleide naar zijn laatste rustplaats (als een van de eerste Nederlanders werd hij op Westerveld gecremeerd). In verscheidene artikelen wordt gemeld dat velen hun emoties niet in bedwang kunnen houden en staan 'te schreien' langs de weg. De toeschouwers bestaan zowel uit medestanders als tegenstanders van Domela Nieuwenhuis, uit arbeiders en uit 'bourgeois'. Opmerkelijk is dat de rouwstoet alleen al op gemiddeld zo'n 11.000 deelnemers wordt geschat. Deze deelnemers bestaan onder meer uit de afgevaardigden van ongeveer 160 verschillende verenigingen uit het gehele land. Ook langs de route die de trein met het stof felijk overschot aflegde van Amsterdam naar de begraafplaats in Driehuizen bewijzen mensen hem de laatste eer. Er is onder andere een (deel van een) museum aan de socialistenleider gewijd

in Heerenveen, een standbeeld in Amsterdam, en zelfs een heuse wandelroute (Domelapad) in Zuidoost-Friesland.

We beschrijven nu eerst de begrafenis van Domela Nieuwenhuis. Vervolgens komt die van Fortuyn aan de orde. De beschrijving gebeurt aan de hand van enkele kenmerken. Dat zijn achtereenvolgens: de aantallen mensen die aanwezig zijn, het type toeschouwers, de emoties die in het spel zijn, eventuele duurzame gevolgen van de gebeurtenis. De onderwerpen zijn van aparte kopjes voorzien – een beetje schools misschien, maar wel zo duidelijk. Tot besluit van dit onderdeel vatten we een paar verschillen samen tussen de twee plechtigheden.

Begrafenis Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 22 november 1919

Aantal toeschouwers

‘Hij leefde in het hart van de tienduizenden die twintig en meer rijen dicht stonden aangetreden langs de trottoirs waar de rouwstoet voorbij trok; waar wenende moeders hun kinderen optilden om hun dit ééns te laten zien en nooit te doen vergeten; waar wit-gehandschoende agenten, diep onder de indruk van dit ongedachte, onwillekeurig het saluut brachten. Hij leefde in de harten van die weer andere tienduizenden, die zwijgend, schouder aan schouder geschaard, het Stationsplein tussen beide viaducten en tot op de kade over het water vulden. Hij leefde in heel die onoverzienbare zee van vlaggen, vaandels en banieren, rood, met goud en zilver bestikt en gedoft door het rouwcrêpe, wijnrood, purperrood, gladiolenrood, hoog en hoger boven de mensezee uit, uitvlammend tegen het gedekte grijs van de druilerige bovemberhemel.’ Aldus het echtpaar Romein over de begrafenis van de politieke leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) (Romein en Romein 1971: 816).

Berichten uit de kranten van die tijd vertellen hetzelfde verhaal. ‘Langs de gehele weg [...] had zich een brede haag geschaard van belangstellenden die allen eerbiedig zwegen, ten teken van laatste hulde aan de dode, als de baar voorbij hen heenging. De meesten ontblootten het hoofd, velen pinkten een traan weg.’ (*Algemeen Handelsblad* 22-11-1919; avondblad). ‘[...]

Overal langs de weg stonden duizenden die de rouwstoet wilden zien [...] veel arbeiders hadden verlof gevraagd en gekregen die bij de gemeentebedrijven werkten, om de begrafenis bij te wonen.' (*De Amsterdammer*, 24-11-1919). 'Ofschoon het hier in ons land waarlijk geen gewoonte is het hoofd te ontbloten als een rouwstoet passeert, zag men overal de hoeden en petten afnemen en vele mensen stonden te schreien langs de weg. 3, 4, tot 5 rijen dik was het publiek samengepakt en achter de kijkers zag men stoepen en karren volgepropt met mensen, zoals ook voor alle ramen nieuwsgierigen stonden.' (*Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22-11-1919). '[...] De politie hield [...] met moeite een pad door de mensenmenigte vrij. Er waren velen geweest, die de uitvaart van de grijze leider, niet hadden willen missen en die 's morgens om zeven uur reeds op 't plein waren gekomen [...] Er waren velen die hun ontroering niet meester konden blijven; hoofden werden ontbloot en menigeen voelde de tranen langs zijn gelaat glijden.' (*De Telegraaf*, 22-11-1919; avondblad). '[...] Ook onderweg hebben velen, wetende dat de trein het stoffelijk overschot van Domela Nieuwenhuis vervoerde, de overledene de laatste eer bewezen.' (*Nieuwe Arnhemsche Courant*, 22-11-1919; ochtendblad). 'Ook bij het station in Driehuizen stonden erg veel belangstellenden.' (*Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 24-11-1919).

Deelnemers rouwstoet

Zo was er sprake van massaal en ingetogen rouwbetoon, waarbij ook de sterke arm zijn respect liet blijken. Tienduizenden langs de kant en op het Stationsplein zagen zwijgend of huilend de baar op de schouders van havenarbeiders aan zich voorbij gaan, volgens de krantenverslagen sprongen agenten in de houding en salueerden ze (*NRC Handelsblad*, 19-6-1993; *Het Parool*, 25-9-1993; *de Volkskrant*, 20-11-2004). Zoals we al zagen, besteedden de grote landelijke dagbladen er allen aandacht aan. Beurtelings werd de kist, bedekt met een rode vlag en witte bloemen, gedragen door 28 bootwerkers. Twee koren zingen langs de route: het Gemengd Socialistisch Propaganda Koor 'Voorwaarts' en het Socialistische Mannenkoor 'Excelsior'. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22-11-1919: '[...] de stoet dijde uit tot een optocht van ontzaglijke lengte van meer dan een kwartier uur gaans, en waarin duizenden mannen en vrouwen, vooral ook veel vrouwen, meeliepen.'

Een nadere blik op de deelnemers aan de rouwstoet maakt duidelijk dat we ons in de hoogtijdagen van het verzuilde Nederland bevinden: vertegenwoordigers van tientallen organisaties zijn aanwezig, voorzien van vaandels en kransen. In zijn Domela biografie heeft Meyers het over ‘afgevaardigden van meer dan 160 verenigingen uit alle delen van het land’. Hij schat het aantal deelnemers op zo’n 11.000 (Meyers 1993; vgl. *Het Parool*, 25-9-1993).³ *Het Parool* haalt een artikel uit *De Tribune* aan waarin de stoet verder beschreven wordt: ‘Drie bejaarde anarchisten openden de stoet waarna meteen het omfloerste banier van de Sociaal Anarchistische Aktie te zien was. Die SAA, ook wel De Vrije Socialisten genoemd, was de groepering van Domela zelf. Hierop volgden tientallen andere organisaties, waaronder verschillende die min of meer verwant waren, maar vaak toch ook vrij ver van Domela af waren komen te staan, zoals de communisten. Opvallend waren de banieren van de Typografenbond en de Vereeniging van Spoor- en Trampersoneel. Beide organisaties waren aangesloten bij het nvv, de “moderne vakbeweging” waarover Domela dikwijls zijn toorn had uitgestort. Daarna volgden dragers met kransen – onder meer een van de Komintern, Lenins communistische Internationale in Moskou – en de baar, gedragen door “kloeke geestverwanten”. Van drie van hen is de naam bekend gebleven: Veldhuis, Wolf en Meyer. Zij waren door Domela zelf aangewezen. De kist was bedekt met een rode vlag en chrysanten. De rest van de stoet: nog veel meer kransen, drie landauers vol bloemen, de familie en vrienden in vijf koetsen. En daarop volgden weer tientallen organisaties.’ Kortom: ‘[...] Bij honderden waren de afgevaardigden van allerlei organisaties uit het land met hunne rouwomfloerste banieren naar Amsterdam gekomen.’ Uit de krantenberichtgeving en condoleancebrieven aan de weduwe kan men zich een aardige indruk vormen van de betrokken organisaties.⁴

Soort toeschouwers

Onder degenen die meelopen in de stoet ook Frederik van Eeden, samen met zijn Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB). Een week later typeert hij de toeschouwers als volgt: ‘Nog altijd zie ik die eindeloze rijen van bleke gezichten, met de kleur van stedelingen en in bedompte woningen levenden. Nu zag ik eerst

wat Amsterdam bergt aan ongelukkige – want onrechtvaardig bejegende en eeuwen lang bedrogen en misleide mensen [...] Het treffendst waren de volksbuurten, de Jordaan. De geweldige massa mensen, en de ernstige stemming. In de deftiger buurten zag men niet zoveel magere, bleke afgesloofde gezichten – maar ook meer lichtelijk spotlachende, min of meer afwijzende of verwonderde expressies.’ (*De Groene Amsterdammer*, 29-11-1919). Vertegenwoordigers van de arbeidersklasse waren massaal aanwezig: ‘Passeerde de stoet plaatsen waar arbeiders aan het werk waren, [...] dan werd het werk in de steek gelaten en stelden de arbeiders zich langs de weg op.’ (*Nieuws van de Dag*, 23-11-1919 (ochtendblad)). Maar het zijn niet alleen zij die hun respect betonen: ‘[...] en de mensen, die overal in dichte rijen aan beide zijden der straten hadden postgevat, groetten allen eerbiedig bij het passeren van de baar, onverschillig of zij mede- of tegenstanders waren van de grote baanbreker van het socialisme.’ (*Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 24-11-1919). En de *Nieuwe Arnhemse Courant*, 22-11-1919: ‘Bij het passeren van de baar werd zowel door de eenvoudige arbeider als door de zgn. “bourgeois” pet of hoed afgenomen, als een eerbiedige groet aan de overleden strijder voor het socialisme.’

Duurzame gevolgen

Domela Nieuwenhuis werd in de Tweede Kamer herdacht, zijn vrouw Bertha en zijn zoon César ontvingen honderden rouwbrieven, telegrammen en briefkaarten. In 1931 werd een standbeeld voor hem opgericht op het Nassauplein te Amsterdam. Ook daar was de toeloop groot. ‘Nooit was het zo druk op het plein als op 29 augustus 1931. Tienduizenden woonden de onthulling bij van het beeld van “de verlosser”, Domela Nieuwenhuis. Gezamenlijk, maar in eigen kring. De communisten trokken vanaf de Westermarkt naar het plein, anarchisten en andere loten aan de linkse stam begonnen hun tocht op het IJscubterrein, het huidige Museumplein. Er was een ogenblik stilte; een ontroerende foto van de manifestatie toont een menigte waarin de bordjes ‘stilte’ opduiken.’ (*Het Parool*, 10-7-1999).

Domela’s mythe leefde na zijn dood voort; in menig huis in Zuid-Oost Friesland hing het portret van Domela Nieuwenhuis in de

jaren zestig nog steeds boven de tafel. Hij speelde in de roman *Stiefmoeder Aarde* (1936) van Theun de Vries een belangrijke rol. Tijdens de studentenbezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam werd de Universiteit omgedoopt tot Ferdinand Domela Nieuwenhuis universiteit.⁵

Van Haren naar Steenwijk loopt een 150 kilometer lange wandelroute die luistert naar de naam ‘Domelapad’. ‘Het landschap van Zuidoost-Friesland en het aangrenzende Drenthe en Overijssel is een levend monument voor Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Veen- en landarbeiders vormden hier zijn strijdbare achterban. Veel is sindsdien veranderd. Het hoogveen is afgegraven en in het laagveen wordt geen turf meer gemaakt. Stuifzand en heide zijn in bos veranderd. Maar er zijn ook veel poelen, moerasjes, heidevelden en boomwallen overgebleven. Er zijn nieuwe uitdagingen gekomen: natuurbehoud en -ontwikkeling – zorg voor een landschap dat is doortrokken met de geschiedenis van de arbeidersbeweging.’⁶

Begravenis Pim Fortuyn, 10 mei 2002

De moord en de eerste reacties

Negen dagen voor de parlementsverkiezingen, op 6 mei 2002, werd de politicus Pim Fortuyn even na zessen op 54-jarige leeftijd op het parkeerterrein van het mediapark te Hilversum doodgeschoten door de dierenactivist Volkert van der Graaf. Nadat hij het politieke establishment, de overheidsbureaucratie en het paarse kabinet al geruime tijd had bestookt via zijn boeken en columns, was Fortuyn zich pas sinds ruim een half jaar daarvoor actief in de landelijke politiek gaan mengen, aanvankelijk als lijsttrekker van de politieke beweging Leefbaar Nederland, later met zijn eigen Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zijn aanhang werd ten tijde van de moord op tussen de 20 en 38 zetels geschat. Op 10 mei werd Fortuyn begraven op de begraafplaats Westerveld te Driehuis om vervolgens op 20 juli herbegraven te worden in het Italiaanse Provesano (di San Giorgio della Richinvelda), waar hij een vakantiewoning bezat.

Wij concentreren ons hier op de begravenis van Fortuyn, maar ook in de dagen daaraan voorafgaand, direct vanaf de aanslag, was

sprake van heftige collectieve emoties die langs uiteenlopende wegen tot uitdrukking werden gebracht, zoals via internetverkeer en door de straat op te gaan. Zo vielen er direct op de avond van de moord al oplopen en spontane herdenkingen waar te nemen in Rotterdam bij het woonhuis van Fortuyn en het Rotterdamse stadhuis, te Hilversum op de parkeerplaats van het mediapark, in Den Haag bij het monument van Willem van Oranje tegenover de ingang van het parlement, in Amsterdam bij het Nationaal Monument op de Dam en het homomonument aan de Keizersgracht/Westermarkt. Ook in de dagen daarna bleef het druk op deze plaatsen en verzamelde men zich daar om te gedenken en bloemen, objecten en teksten te plaatsen (Margry 2003a, 2003b).

De begrafenis

Voor het huis van Fortuyn aan het G.W. Burgerplein komen gedurende vrijwel de hele week een paar honderd mensen bijeen om hem te gedenken.⁷ Duizenden bloemen, kaarsen, pamfletten en brieven worden er neergelegd. De vermoorde politicus wordt opgebaard in de H.H. Laurentius en Elisabethkathedraal in Rotterdam. Uren staat men in de rij om een laatste blik op hem te kunnen werpen; wachttijden van ruim drie uur worden zonder een wanklank geaccepteerd. Al rond negen uur 's ochtends hebben zich de eerste duizenden voor de kerk verzameld, 's avonds laat vertrekken de laatste.

Het lichaam wordt onder belangstelling van enkele tienduizenden toeschouwers in een stapvoets rijdende uitvaartwagen van de Erasmusbrug vervoerd naar de kerk aan de Mathenesserlaan. Premier Wim Kok, de lijsttrekkers van de grootste partijen en veel bekende Nederlanders zijn bij de uitvaartmis. Volgens de politie kwamen tienduizend mensen naar de rouwstoet kijken. Ook in Driehuizen is grote belangstelling. Langs de dorpswegen staan de toeschouwers in driedubbele rijen achter het afzetlint. Jongeren zijn in een boom geklommen. Op een elektriciteitshuisje zit een groep mannen naast elkaar, een Hollandse vlag als cape om de schouders geslagen. Volgens het RTL nieuws bezochten op de dag zelf 21.000 mensen Fortuyns graf in Driehuis, in de maanden daarna loopt dit aantal op tot ca. 150.000.

Al binnen drie uur na de moord was de eerste internet condoléancepagina opengesteld. Op de morgen van de begrafene

nis hadden de drie drukst bezochte sites 335.000 reacties ontvangen. In honderden Nederlandse gemeenten werden condoleanceregisters geplaatst. Ze werden druk benut. De gemeente Rotterdam zag zich genoodzaakt het aantal tafels voor het tekenen van het condoleanceregister uit te breiden, zodat er uiteindelijk dertig tafels in het stadhuis stonden om een laatste groet op te schrijven. Aan het einde van de donderdagmiddag hadden ruim 65.000 bezoekers het register getekend.

Type toeschouwers

In alle media worden de rouwenden als een zeer gemêleerd gezelschap getypeerd.⁸ Ze komen uit heel het land en lijken een dwarsdoorsnede van de bevolking te vormen, van het de blanke bevolking wel te verstaan, want allochtonen zijn veruit in de minderheid. '[...] Elly de Boer (63) en Annie Pot (62), beiden in donkerblauwe bodywarmer en ruitjesbroek, stemmen al jaren op het CDA. Ze zijn geen Fortuyn-aanhangers, maar met hun komst uiten zij hun afschuw over de brute moord', aldus *Het Parool* (10-5-2002) over de opbaring. *Trouw* (10 mei 2002): 'De menigte lijkt, zoals eerder deze week al bij de stille tocht, een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking maar dan wel hoofdzakelijk blank. Aanhangers van Fortuyn of gewoon aanhangers van de democratie. Jong, oud, in driedelig pak, in trainingspak, in mantelpak. Rolstoelen, klapstoelen, rollators, vouwfietsen, kindervagens, honden. Meisjes met piercings, jongens met tatoeages. Design-zonnebrillen, gestreepte hemden zoals Pim ze droeg, een t-shirt met de woorden "Tortured soul asylum". Gekwelde zielen.' En *Het Parool* (11-5-2002): 'Elk aspect van zijn ingewikkelde persoonlijkheid, zo lijkt het, heeft een groep aan hem gebonden. Hier staan ze allemaal naast elkaar: de voetbalsupporter, de homoseksueel, de nationalist, de burger, de democraat, de hondenvriend. En – ze vormen een eenheid met elkaar. Kenmerkend is de opmerking van Eric Kollen uit Amsterdam. Eerder op de dag stond hij voor de Laurentius en Elisabethkathedraal in Rotterdam in zijn driedelig kostuum tussen de Feyenoord-supporters met zijn regenboogvlag homoseksueel te zijn. "Ik voelde me daar verschrikkelijk veilig. Ik had het idee: als iemand mij een haar probeert te krenken, schieten deze jongens mij onmiddellijk te hulp".'

Drie dagen eerder constateerde *Trouw* al: 'Na de middag groeit de rij wachtenden tot ver in de volgende straat. Mannen in pak en modieus geklede vrouwen staan naast bouwvakkers, glazenwassers en complete jonge gezinnen. Mensen komen uit Brabant, Almere en Den Haag om de laatste eer te bewijzen en "op te komen voor democratische waarden".' Tenslotte het *Algemeen Dagblad* (11-5-2002): 'Als de stille tochten een ding duidelijk maken is het wel hoe divers zijn achterban is. Ook gisteravond in Eindhoven, waar naar schatting duizend mensen deelnamen aan de stille tocht, lopen kaalgeschoren voetbalaanhangers met tatoeages zij aan zij met zakenlui.' In dezelfde krant: 'Fortuyn begint, mede door zijn gewelddadige dood, mythische proporties te krijgen onder zijn aanhangers. Lange tijd waren dat vooral laagopgeleide, slecht betaalde inwoners van volkswijken, onder wie ook allochtonen tegen wie Fortuyn zich leek te keren. En middenklassers met de betere banen, -inkomens en auto's. Intussen is het niet langer alleen het ontevreden, zich miskend voelende deel van de natie dat zich tot de aanhang van Fortuyn bekennt. Ook in intellectuele kring, waar "professor Pim" lange tijd niet heel serieus is genomen, kan hij nu op sympathie rekenen.'

Emoties

Als de rouwstoet passeert dringen mensen huilend naar voren om de eerste wagen aan te raken om, als duidelijk wordt dat deze slechts de bloemstukken vervoert, deze hulde bij de volgende Cadillac te herhalen (*Het Parool*, 11-5-2002). De mensen gaan de straat op met een onmiskenbare behoefte aan verering, verheerlijking wellicht. Het is de 'emotiecultuur' en 'dramademocratie' in optima forma. 'Jij gaf ons weer hoop' en 'Ook deze Messias is dood', staat langs de route te lezen op spandoeken en borden. En dan is er nog de vrouw op het televisiejournaal die snotterend stamelt het gevoel te hebben een kind te hebben verloren. Volgens het *Algemeen Dagblad* maken de taferelen rond Fortuyns begrafenis duidelijk dat er een grote behoefte is aan helden en drama. "Pimmie, bedankt! Pimmie, Pimmie, Pimmie bedankt!" Het zijn spreekwoorden die je normaal alleen in voetbalstadions hoort. Huilende mensen die het gevoel hebben dat ze een kind hebben verloren. Bejaarde dames die een halve dag in

de rij staan om een condoleanceregister te tekenen. Mensen hollen over de snelweg tussen Rotterdam en de voorlopige begraafplaats in Driehuis. Om onderdeel te kunnen zijn van het collectieve lijden. [...] De populariteit van Sint Pim groeide al gestaag, maar na zijn dood lijkt hij heilig te zijn verklaard. Het verdriet lijkt een eigen leven te hebben gekregen. Massahysterie, klonk het uit de monden van commentatoren in de media.’ (*Algemeen Dagblad*, 11-5-2002).

In sommige verslagen worden inderdaad kritische noten gekraakt en valt een zekere onwil te bespeuren om als spreekbuis te fungeren van de hoog opgelopen emoties. In de mediaverslagen van de begrafenis van Domela Nieuwenhuis werd nergens de oprechtheid van de gevoelens van de aanwezigen ter discussie gesteld; bij Fortuyn gebeurt dat wel op meerdere plaatsen. De manier waarop die worden uitgedragen, verschilt dan ook sterk. Tachtig jaar terug nam de (‘indrukwekkende’) stilte als eerbetoon door de aanwezige massa een belangrijke plaats in bij de berichtgeving, terwijl bij Fortuyn de nadruk ligt op spontane en expressieve gevoelsuitingen. ‘Toeschouwers applaudisseerden en wierpen bloemen op de lijkwagen. Een vrouw toonde een bord met “Nederland begraaft vandaag een minister president”. Enkele duizenden aanhangers scandeerden leuzen en zongen een variant op het Feyenoord-lied Hand in hand kameraden.’ (*Het Parool*, 10 mei 2002).

Ook *Trouw* bespeurt daarbij religieuze aspecten: ‘Een wilde devotie (niet-erkende uiting van verering) richt zich op Fortuyn, die trekken vertoont van Sint Pim. Er zijn bloemen, de onvermijdelijke marsen en ongebreideld rouwbeklag. Volgens *The Guardian* werd Rotterdam van de ene dag op de andere een “altaar” waar Nederland zijn “martelaar” eerde, de redder uit het moeras van immigratie en criminaliteit. Waarbij zij aangetekend, dat een nieuwe plek van verering zich al aandient: de Italiaanse begraafplaats waar Fortuyn zijn laatste rustplaats zal vinden. Veel religieuze parafernalia maken deel uit van de uitdrukking van “wat Nederland voelt”. Naast kaarsen staat er voor Fortuyns huis Palazzo di Pietro een afbeelding van Jezus die, juist voor de kruisiging, ontkleed wordt.’ (*Trouw*, 10 mei 2002).⁹

Duurzame gevolgen

Een jaar na de moord werd Van der Graaf veroordeeld tot achtien jaar cel, een straf die in hoger beroep bleef gehandhaafd. De officier van justitie stelde in zijn requisitoir dat de Nederlandse democratie ernstig was geschaad (De Vries en Van der Lubben 2005: 18-19). Fortuyn werd als partijleider opgevolgd door zijn voorlichter Mat Herben. De LPF kwam (met 26 zetels) als tweede partij uit de verkiezingen van 15 mei 2002 en vormde daarmee de grootste nieuwkomer in de vaderlandse parlementaire geschiedenis.¹⁰ Zij trad toe tot het kabinet-Balkenende I. De PvdA en vvd leden grote verliezen en bij beide partijen trad vervolgens een nieuwe politieke leider aan. Enkele sleutelthema's van Fortuyns campagne (scepticisme ten aanzien van in het verleden gevoerd integratiebeleid, de 'kloof' tussen Haagse politiek en burgers, meer dualisme) zullen voorlopig nog van belang blijven in het politieke debat en zijn door alle belangrijke partijen hoog op hun agenda geplaatst.

Voor Fortuyn zijn verschillende standbeelden geplaatst, alle in Rotterdam. Een bevindt zich bij zijn woning, een op de Coolsingel; een borstbeeld siert de naar hem vernoemde stichting in de Korte Hoogstraat, eveneens te Rotterdam. Het nieuwe deel van het Tweede-Kamergebouw telt inmiddels een Pim Fortuynzaal en er is een borstbeeld. Er is onder andere een witte tulp naar de vermoorde politicus vernoemd en op 15 november 2004 werd Fortuyn in een KRO-televisieprogramma tot 'de grootste Nederlander aller tijden' gekozen, vóór Willem van Oranje en Willem Drees.¹¹ Luttele weken na de moord brachten de zanger Gerard Joling en componist Jan Rietman de single *At your service* uit ('Everyone is sad/ The message is so bad/ Democracy has died/ And everybody cried.').

Conclusies en overwegingen

Tussen Domela Nieuwenhuis en Fortuyn bestaan zeker overeenkomsten (leider van nieuwe bewegingen, gebroken met hun vroegere opvattingen, rebels en – in de zin van Weber – echte 'ethische profeten', charismatisch met messiaanse trekken), maar ook uitgesproken verschillen. Domela Nieuwenhuis stierf een natuurlijke dood en had op dat moment zijn praktische politie-

ke leven al geruime tijd afgesloten. Dat staat in scherp contrast met de vermoorde Fortuyn die zijn opmars in de Nederlandse politiek nog maar net begonnen was. Er kan slechts gegist worden naar wat er gebeurd zou zijn als Domela Nieuwenhuis was vermoord, bijvoorbeeld in 1888, bij zijn verkiezingscampagnes voor de Kamerverkiezingen.

Wat betreft de twee uitvaarten springen enkele verschillen in het oog. Om te beginnen de duur van de plechtigheid: het afscheid van de Friese leider nam één dag in beslag, dat van Fortuyn vijf. Dan de houding van de aanwezigen. Bij Domela Nieuwenhuis stond men gedisciplineerd opgesteld en heerste overal langs de route van de rouwstoet stilte, terwijl het er bij Fortuyn ongeregelder en expressiever aan toe ging: mensen applaudisseerden, gooiden met bloemen, braken door afzettingen heen etc. De politieke lading van de twee gebeurtenissen verschilde natuurlijk. Dat komt onder andere naar voren uit de aanwezigheid van alle politieke lijsttrekkers bij Fortuyn (hetgeen wat bij Domela Nieuwenhuis niet het geval was) en de directe uitingen van toeschouwers. Bij Fortuyn werden voortdurend anti-linkse uitspraken getoond via spandoeken of op andere wijzen luidruchtig uitgedragen.

De begrafenis van Fortuyn vormt verder een illustratie van het mobilisatievermogen van de nieuwe media van televisie en internet. Ook de wijze waarop door de media werd bericht, verschilde van die bij Domela Nieuwenhuis. Bij de begrafenis van de laatste geen gesprekken met toeschouwers in de media, terwijl bij Pim Fortuyn de ene na de andere toeschouwer om zijn of haar (ongezouten) mening werd gevraagd. Bij *Us Ferlosser* zijn de uitingen van de menigte slechts geboekstaafd door waarnemers; verder werden de sfeerbeelden, geluiden en kleuren (zoals de felrode kleuren van de banieren die de verschillende socialistische verenigingen bij zich droegen) geacht voor zichzelf te spreken. Wat opvalt in de media aandacht is dat bij Domela Nieuwenhuis nergens vragen werden gesteld naar de oprechtheid van de emoties van de mensen die langs de weg stonden te huilen, maar bij Fortuyn wel.

‘Gewoon en bijzonder...’

De dood van volkszangers André Hazes en Johnny Jordaan

Samenvatting

Behalve de dood en begrafenis van Fortuyn waren er de afgelopen jaren meer gebeurtenissen die tot massale samenkomsten en emotionele reacties aanleiding gaven. Zoals de dood van André Hazes. Na diens overlijden draaiden alle Nederlandse radiostations (publieke en commerciële) tegelijkertijd zijn *Zij gelooft in mij*. Een volgepakte Amsterdam Arena vormde op 27 september 2004 het decor voor de begrafenisceremonie en een eerbetoon aan de Nederlandse zanger. De bijeenkomst werd uitgezonden door de TROS en de Vlaamse Televisie Maatschappij en trok zo'n 5 miljoen Nederlandse en 1 miljoen Vlaamse kijkers.

Hazes stamde uit de Amsterdamse volkswijk De Pijp en had daar een moeilijke jeugd met een tirannieke vader ('Er vielen meer vloeken dan aardappels op mijn bord'¹²). Hij werd eigenlijk verscheidene keren ontdekt. Als kindsterretje in 1959 door Johnny Kraaykamp sr. die hem tijdens Bevrijdingsdag hoort zingen op de Albert Cuyp, in 1976 door Willy Alberti als zingende barkeeper van café De Krommert (het jaar daarop volgt de hitsingle *Eenzame kerst*), in 1999 als zichzelf en hoofdrolspeler in de succesvolle documentaire *Zij gelooft in mij* van John Appel en in 2002 als kortstondig raadslid in de gemeente De Ronde Venen. Vanaf mei 2004 moest Hazes concerten afzeggen vanwege grote gehoorproblemen. Hij overleed op 23 september (53 jaar oud) in het ziekenhuis van Woerden na twee hartaanvallen.

We vergelijken de begrafenis van Hazes met die van een andere populaire vertolker van het levenslied: Johnny Jordaan, de artiestennaam van Johannes Hendricus van Musscher (1924-1989), die vijftien jaar eerder stierf. Jordaan brak door in 1955 via het winnen van het Jordaanfestival en de landelijke hit die hij enkele dagen daarna scoorde met het lied *Bij ons in de Jordaan* (de B-kant van zijn eerste 78-toerenplaat). In 1970 wordt Johnny Jordaan getroffen door een lichte hersenbloeding en verscheidene hartinfarcten. Vanwege zijn slechte gezondheid besloot hij

in 1972 zijn carrière met een televisieshow waarin onder andere zijn jeugdvriend Willy Alberti (*De glimlach van een kind*), zijn levenslange steun en toeverlaat Tante Leen (die op de ooit door Jordaan gewonnen talentenjacht als tweede eindigde), Zwarte Riek (*Me wiegie was een stijfselkissie*) en Ramses Shaffy optraden.

We gaan eerst in op de begrafenis van Jordaan, daarna op die van Hazes. Opnieuw gebeurt dit via enkele kenmerken: de aantallen mensen die aanwezig zijn, het type toeschouwers, de emoties die in het spel zijn en de duurzame gevolgen van de gebeurtenis. Tot besluit van dit onderdeel en het voorgaande (Fortuyn en Domela Nieuwenhuis) formuleren we enkele conclusies en overwegingen.

Begrafenis Johnny Jordaan, 13 januari 1989

Aantal toeschouwers

Op 15 januari 1989 luiden de klokken van de Westertoren als duizenden Amsterdammers afscheid nemen van de Parel Van De Jordaan tijdens een uitvaartdienst in de Westerkerk.

Het *Algemeen Dagblad* (14-1-1989) schrijft dat hij ‘onder massale belangstelling werd bijgezet in het familiegraf op de begraafplaats Vredenhof in Amsterdam [...] Politie te paard moest er aan te pas komen om de mensenmassa, die gisterochtend naar de rouwdienst voor zanger Johnny Jordaan (Johannes Hendricus van Musscher) in de Amsterdamse Westerkerk was gekomen, in goede banen te leiden. Velen moesten, teleurgesteld, buiten blijven. Binnen [...] stonden en zaten ruim duizend mensen. Onder de belangstellenden bevonden zich behalve de vele familieleden, burgemeester Ed v. Thijn, (ex-) majoor Bosshardt van het Leger des Heils, pater v. Kilsdonk, zangeres tante Leen, componist Harry de Groot, en artiestenvrienden als André van Duin en Jenny Arean [...] Buiten [...] had zich een eindeloze haag van mensen gevormd, om de zanger, die ’s middags op de begraafplaats Vredenhof in het familiegraf werd bijgezet, de laatste eer te bewijzen.’

De Westermarkt en omgeving zien zwart van de mensen, bericht *Trouw* (14-1-1989). ‘Lange rijen wachten daar uren onder het toezien oog van bereden politie om toegelaten te worden tot de Westerkerk [...] Half Amsterdam lijkt mee te rouwen.’ ‘De

vele honderden Amsterdammers die vrijdagmiddag laatste eer komen bewijzen aan de op 64-jarige leeftijd overleden zanger van het levenslied Johnny Jordaan, neuriën zachtjes mee. In een ordelijke rij om de kerk hebben ze een stevig kwartiertje wachten er voor over gehad, bewaakt door maar liefst vier agenten te paard.’ (NRC *Handelsblad*, 14-1-1989).

Ook bij de begraafplaats is de interesse aanzienlijk (*De Telegraaf*, 14-1-1989: ‘Meer dan duizend mensen waren aanwezig op het kerkhof.’). Er ontstaat ruimtegebrek in de aula bij de begraafplaats: ‘Omdat het zaaltje te klein is om alle belangstellenden te bevatten, mogen die buiten via de luidspreker de toespraken volgen [...] Flarden Jordaanliederen waaieren over de kille begraafplaats, waar de mensen handenwrijvend en stampvoetend de komst van de stoet afwachten [...] Sommige zijn er al uren [...] Een enkeling verbaast zich over de grote drukte: ‘En nou is het nog jarenlang stil om hem geweest. Als ie door had kunnen gaan, was het nog veel erger geweest natuurlijk.’ Buiten, naast de aula, zijn condoleanceregisters neergelegd. Met stijve vingers van urenlang in de kou wachten tekenen velen voor ze de begraafplaats verlaten.’ (*Trouw*, 14-1-1989).

Type toeschouwers

Trouw (14-1-1989): ‘De Jordaan klapte voor Johnny Jordaan, want de vele honderden op het kerkhof waren voornamelijk afkomstig uit Johnny’s “eigen” Jordaan.’ Verderop in dezelfde krant, over de begrafenisdienst onder leiding van dominee Ter Linden: ‘Twintig minuten voor aanvang zijn alle zitplaatsen bezet. De belangstellenden, voornamelijk oud of middelbaar, beginnen de kerk tot in hoeken en gaten te vullen tot er haast geen gaatje meer over is [...] Het overgrote deel van zijn toehoorders vandaag komt gewoonlijk niet in de kerk.’ Dat laatste wordt, net als de overheersing van het gewone volk, eveneens fijntjes geconstateerd door *de Volkskrant* (14-1-1989): ‘Niet-geoefende kerkgangers, een enkeling met de foto van de zanger op de borst, prevelen de woorden maar mee, onder steelse blikken naar elkaar. Kroegbazen waren er. Huisvrouwen met boodschappentassen.’

De Telegraaf zijn de boodschappentassen evenmin ontgaan en ook deze krant herkent vooral Jordanezen onder het

publiek: ‘Maar voor alles was Johnny een man van het volk. Ook dat bleek toen gistermiddag de kerk volstroomde met Jordaners. Toen kon men zien hoe de Jordaan ook van Johnny had gehouden, en nog steeds hield. Een lange rij van zo’n 1500 mensen stond al uren voor de dienst begon voor de deuren van de Westerkerk. Jordaners betuigden de laatste eer aan Johnny. Sommigen waren binnengekomen terwijl ze onderweg waren naar de kruidenier. Zo zat er een vrouw met twee volle boodschappentassen. Allemaal hevig geëmotioneerd.’ (*De Telegraaf*, 14-1-1989).

Emoties

Het *Algemeen Dagblad* (14-1-1989) hanteert als krantenkop: ‘Emotioneel afscheid van Johnny Jordaan.’ Elders schrijft de krant over ‘De zeer geëmotioneerde vriend van Jordaan, Ton Slierendrecht’ die het woord voerde, waarbij ‘veel mensen huilden.’ Toch was het niet één en al droefenis wat de klok sloeg getuige een ander bericht, uit het *NRC Handelsblad* van dezelfde dag: ‘[...] Voor het overige wordt de dienst, live uitgezonden door de plaatselijke radio, gekenmerkt door stemmige vrolijkheid. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan voorganger ds. N. ter Linden. Die noemt, onder grote instemming van de aanwezigen, de overledene “een jongen uit Mokum die nooit kapsones kreeg”.’ Ook op de begraafplaats ‘lijkt verslagenheid de aanwezigen vreemd. “Heeft hij net z’n AOW niet gehaald.” Of: “Heeft ie toch voor het laatst nog lekker weer” en andere kwinkslagen bepalen de gesprekken [...]’

Terugblikkend had de begrafenis volgens *Trouw* (29-9-2004) een vernieuwend kantje, en wel via het applaudiseren voor een overledene: ‘Na de dood van Johnny Jordaan, in januari 1989, stonden honderden mensen in de rij voor een afscheidsdienst. Deze vond plaats in de Amsterdamse Westerkerk, waar dominee Ter Linden voorging. Aansluitend, op de begraafplaats, werd op verzoek van een vriend van de zanger door het publiek nog eenmaal geapplaudisseerd. Dat was iets nieuws, klappen voor een overledene.’ Het *NRC Handelsblad* had daar op de dag zelf al melding van gemaakt: ‘Tot besluit krijgt de overleden zanger, op verzoek van de familie, van alle aanwezigen nog een laatste applaus. Kort maar zeer krachtig.’ (*NRC Handelsblad*, 14-1-1989).

Duurzame gevolgen

In 1997 voert het Amsterdams Kleinkunstfestival de biografische musical *Oh, Johnny* uit en in 2000 maakt de vPRO de televisieserie *Bij ons in de Jordaan* over het leven van Johnny Jordaan, die twee Gouden Kalveren wint tijdens het Nederlands Film festival. Op 30 augustus 2005 werd de eerste dvd van Johnny Jordaan gepresenteerd (*Bij ons in de Jordaan*), die vervolgens vanuit het niets als nummer 1 in de dvd Muziek Top 30 binnenkwam, daarmee popsterren als Bruce Springsteen en Michael Jackson achter zich latend.¹³ De dvd bevat interviews met de zanger en duetten met onder andere Tante Leen en Willy Alberti.

Johnny Jordaan beschikt over een standbeeld en een naar hem vernoemd plein met een voorgeschiedenis van buurtconflicten. Aanvankelijk streden namelijk twee locaties om de titel Johnny Jordaanplein, de ene in de Staatsliedenbuurt, waar de zanger aan het eind van zijn leven woonachtig was, en de andere aan de Elandsgracht in de Jordaan zelf. Op de Elandsgracht was in 1991 reeds een standbeeld van Johnny onthuld, vooral het resultaat van de inspanningen van een oud-buurjongen en groot fan van Johnny Jordaan, de heer Hannie Pastors (Hiddema 1994). Mede op zijn initiatief was er op 12 februari 1990 een gala-avond in theater Carré georganiseerd om geld in te zamelen voor het standbeeld, waarna het beeld in 1991 op een omstreden parkeerplaats aan de Elandsgracht werd geplaatst. Deze parkeerplaats was toen al onofficieel door de heer Pastors omgedoopt tot Johnny Jordaanplein. Veel mensen vonden het onbegrijpelijk dat het beeld daar was geplaatst, en niet in de Staatsliedenbuurt waar Jordaan zijn laatste levensjaren had doorgebracht. Johnny had ook nooit de Elandsgracht bezongen en het enige wat de Elandsgracht met de zanger bond, was dat hij in 1957 een maand lang in het Edison-theater heeft gezongen. Voorafgaande aan de hoofdfilm.¹⁴ Zo werd Johnny Jordaan postuum de inzet van een ruzie tussen de Amsterdamse wijken Jordaan en Staatslieden-/Hugo de Grootbuurt. In de Jordaan wilde men dat de kop van de Elandsgracht, waar de borstbeelden prijken van Johnny en tante Leen, het Johnny Jordaanplein gaat heten. De Staatsliedenbuurt vroeg men de burgemeester het Frederik Hendrikplantsoen om te dopen tot Johnny Jordaanrotonde. Door middel van harde taal in de wijkkrantjes (De Staatskrant en De Jordaankrant) werden

de stellingen betrokken, gevoed door veel oud zeer. Uiteindelijk zegevierde de Elandsgracht. In het Frederik Hendrikplantsoen in de Staatsliedenbuurt bevindt zich, dankzij inspanningen van het wijkcentrum, inmiddels wel een Johnny Jordaan-funramp.

Herdenkingsdienst André Hazes, 27 september 2004

Aantal toeschouwers

Omstreeks zessen gingen de stadionpoorten open en stroomde het publiek binnen. Tussen de 40 en 50 duizend aanwezigen in de Amsterdam Arena en een hoge kijkdichtheid: de belangstelling voor de dood van André Hazes is groot, in september 2004.¹⁵ En dan werd het aantal liefelijk aanwezigen nog gedrukt door de betogingen tegen de bezuinigingen van de regering eerder op de dag en de staking van het openbaar vervoer. Zoals blijkt uit cijfers van de Stichting Kijkonderzoek trekt het rechtstreekse televisieverslag van de afscheidsceremonie van Andre Hazes in de Amsterdam Arena ruim vijf miljoen kijkers, is het marktaandeel van de uitzending 65 procent en het bereik 8,1 miljoen. Dat laatste betekent dat meer dan 8 miljoen mensen minimaal vijf minuten naar de ceremonie keken, een uitzonderlijk hoog cijfer, alleen voetbalinterlands halen vergelijkbare cijfers. De wedstrijden van het Nederlands elftal niet meegerekend, is 'André bedankt' het best bekeken televisieprogramma van 2004. De dag na het overlijden waren al 37.000 condoleances binnengekomen op diverse internetsites. Volgens beheerders kwamen nog nimmer zoveel Nederlanders op een register af.¹⁶

Type toeschouwers

Het kijkerspubliek was niet alleen zeer omvangrijk, maar werd volgens de ruim aanwezige media ook gekenmerkt door een grote verscheidenheid. Dat was ook de indruk van buitenlandse correspondenten, zoals Geraldine Coughlan van BBC World en de aan verschillende Franse kranten verbonden Emmanuelle Tardif. 'Van gesoigneerde homo's tot bajesklanten, van platina-blond behangen met goud tot keurige studentenmeisjes, van jong tot oud – en alles daar tussenin. Wie op de tribunes goed luisterde, hoorde de uiteenlopendste dialecten. [...] Hazes had geen doelgroep – Hazes wist bij Jan en alleman een snaar te ra-

ken, en ook al wist iedereen in de Arena dat al, het werd op het podium midden op de grasmat nog diverse malen benadrukt', schreef *Het Parool* (28-9-2004). Ook naar de TROS uitzending vanuit de Arena blijkt door alle sociale klassen in grote getale te zijn gekeken.

Emoties

Emoties waren er te veel om op te noemen. In de krantenartikelen en op de televisie wordt veelvuldig ingezoomd op huilende fans, bekende Nederlanders en natuurlijk familieleden van de Elvis der lage landen. Vooral tijdens de speech van het tienjarige zontje van André ('Sorry dat ik zo brutaal tegen je ben geweest') schieten velen vol. 'Olé, olé' wordt er gescandeerd vanaf de tribunes en enkele keren 'Goeie reis, ouwe gabber' geroepen. 'Kippenvel', zegt burgemeester Cohen. 'Een groot Amsterdammer is gestorven.' Ajax-supporters verzamelen zich langs de Arena boulevard en brengen een tribuut met rode fakkels als de kist het stadion weer wordt uitgereden. Volgens KPN en Vodafone (de volgende dag) wordt in heel het land massaal naar de mobiele telefoon gegrepen om gevoelens over de herdenking met elkaar te delen. Het sms-verkeer was 30% hoger dan normaal en volgens Vodafone lag even na 22:00 uur het spraakverkeer per mobieltje drie keer hoger dan gewoonlijk.

Duurzame gevolgen

Bij wijze van eerbetoon aan de befaamde seizoenkaarthouder zal bij wedstrijden van Ajax voor altijd een stoel in de Amsterdam Arena leeg blijven. September 2004 riep het *Algemeen Dagblad* zijn lezers op hun eigen Hazesfoto's op te sturen met als doel daarmee op de AD-website 'een eerbetoon in beelden' op te richten 'voor de onvergetelijke volkszanger'.¹⁷ Ook voor Hazes is men energiek aan de slag gegaan om een (in China aangemaakt) standbeeld te realiseren. Het wordt een jaar na zijn dood, op 23 september 2005, onthult bij de Albert Cuypmarkt.¹⁸ Tegelijkertijd verschijnt een boek over het leven van de zanger (*Typisch André*), geschreven door zijn weduwe, en wordt – conform de wens van de overledene – Hazes' as in vuurpijlen boven de Noordzee afgeschoten.¹⁹ Een paar lepeltjes van de as zijn overigens gebruikt in tatoeage-inkt voor zijn vrouw, zijn kinderen en enkele vrienden.

Waarbij de laatsten de naam 'André' lieten tatoeëren in Chinese lettertekens, teneinde iedere associatie met homoseksualiteit (mannennaam op de arm) te voorkomen. In de televisieserie *Namens André* (augustus-september 2005) viel niet alleen de tatoeagesessie mee te maken met tatoekoning Henk Schiffmacher, maar ook zes weken lang te volgen hoe de natie door Rachel Hazes (geflankeerd door haar kinderen Roxy en Dreetje) ostentatief werd voorbereid op de verjaring van de sterfdag van de zanger.²⁰ Op 22 september 2005 stelde de TROS een televisieavond beschikbaar voor het uitzenden van een documentaire over Hazes' leven onder de treffende titel *Bloed, zweet en tranen*, een dag later werd live een (uitverkocht) herdenkingsconcert in diens vocale thuishaven Rotterdam Ahoy uitgezonden, dat door vijf miljoen televisiekijkers werd gevolgd.

Tussentijdse conclusies en overwegingen

'Every human society is, in the last resort, men banded together in the face of death.' Aldus Peter Berger, ruim vijftig jaar nadat de grondlegger van de moderne sociologie Émile Durkheim het belang van rouwrituelen voor de sociale cohesie had beklemtoond (Berger 1967; Durkheim 1968). De dood verbreekt menselijke banden en vormt daarmee een potentiële bedreiging van de sociale cohesie; rouwrituelen herstellen deze en vormen de bron van hernieuwde solidariteit. Naast rituelen zijn het vooral gesprekken en sociale contacten die de belangrijke kanalen vormen waarlangs een groep, een gemeenschap of een samenleving zich herformeert na een ingrijpende gebeurtenis als de dood en de solidariteitsbanden herstelt of bevestigt (Davies 1997; Walter 1996; vgl. Sudnow 1967; Giddens 1991; Seale 1998; Walter 2001). Condoléanceregisters, sms-verkeer en discussiegroepen gewijd aan een overledene op internet zijn typisch eigentijdse vormgevingen hiervan, die hoogtijdagen beleefden bij de dood van Fortuyn en Hazes.

De beide begrafenissen waren in nog meer opzichten exemplarisch. Volgens Wouters heerste in Nederland tot in de jaren zestig een 'regime van stilte' rondom de dood.²¹ Nadat in de negentiende eeuw tijdens de rouw een steeds belangrijkere plaats voor emoties was ingeruimd, verdwenen deze in de daar-

opvolgende eeuw aanvankelijk naar de achtergrond, om pas in de loop van de afgelopen decennia weer op te bloeien (Ariès 1983; Walter 2001), een stelling die wat betreft ons land wordt onderschreven door Beunders (2002).²² Waar voorheen vooral de publieke betekenis van de bekende overledene werd benadrukt, wordt vandaag de dag gereageerd alsof men een persoonlijk verlies heeft geleden. In het verzuilde Nederland lagen ook qua gevoelshuishouding grote groepen permanent voor anker in dezelfde haven, terwijl tegenwoordig elk scheepje op zijn eigen kompas wenst te varen. In de dagen van Domela Nieuwenhuis gaf men aan collectieve emoties privaat uitdrukking, in het Hazes-tijdperk worden individuele emoties publiekelijk geuit.

Volgens o.a. Walter (2001) werden aan het begin van de twintigste eeuw begrafenispraktijken vooral bepaald door statuskenmerken en overwegingen met betrekking tot de volksgezondheid. In de loop van de tijd kwam daar als extra aspect steeds meer de troost voor de getroffen en bij (door aanpassingen in de kerkelijke rituelen en het toekennen van een belangrijke rol aan de begrafenis binnen het rouwproces). Tegelijkertijd was er sprake van deregulering. Men gaat niet langer gedurende een jaar en zes weken in het zwart gehuld of mijdt elke vorm van frivole ontspanning.²³ De verwoording van de gevoelens wordt niet langer volledig uitbesteed aan de dienstdoende geestelijke die dan vanaf de kansel of het bidprentje de nabestaanden maant het rechte pad te volgen. Strikte normen omtrent de correcte wijze van rouwen maakten plaats voor een persoonlijke toonzetting van de rouw, met respect voor individuele gevoelens. Post c.s spreken van een ontwikkeling 'van voorgeschreven orde naar geleefde, gevierde praktijk' (Post et al. 2002: 19; vgl. bijv. Bleyen 2005).

Dat een sterke identificatie met de direct getroffen en sociale solidariteit genereert, is sinds Durkheim een gangbare notie in de sociale antropologie (Durkheim 1912; Huntington en Metcalf 1979). Het zich-gedragen of door emoties bevangen zijn alsof men zelf een dierbare heeft verloren (terwijl men de overledene nooit heeft ontmoet), is vandaag de dag zelfs vrij gebruikelijk geworden.²⁴ Bij de dood van prinses Diana (september 1997) bracht de televisie dit voor het eerst als een massaal verschijnsel live in beeld. In ons land gebeurde dit bij de begrafenis van

Fortuyn en Hazes. In al deze gevallen is zeker sprake geweest van uitvergroting door de media, die geneigd waren vooral in te zoomen op wie zichtbaar emotioneel was aangedaan.²⁵ Zowel Fortuyn ('ik zeg wat ik denk en doe wat ik zeg') als Hazes (hernieuwd populair na de niets verhullende biopic *Zij gelooft in mij*) stonden wijd en zijd bekend als gevoelsmensen die het hart op de tong droegen. 'Diana, Fortuyn en Hazes waren door hun voortdurende en zeer persoonlijke aanwezigheid in de media voor veel mensen nabijer dan hun eigen familieleden of vrienden. Je wist dankzij de media en hun eigen mededeelzaamheid ook meer dan van wie ook,' constateerde Schnabel in *Het Financieele Dagblad* (2-10-2004).

‘Er is ontroering in de stemming merkbaar...’
De koninklijke huwelijken van Juliana, Beatrix
en Willem-Alexander

Samenvatting

‘Uw geluk is onze vreugd’ stond er vaak op de curiosa die werden uitgegeven bij een Oranje huwelijk. Velen lijken zich daarin te kunnen vinden bij het huwelijk van Juliana en graaf Bernhard zur Lippe-Biesterfeld. Na elkaar op een skivakantie in Oostenrijk te hebben ontmoet geeft het paar elkaar in 1937 het ja-woord. *In dulce júbilo* wordt door de meeste kranten verslag gedaan van de plechtigheid. Bijna dertig jaar later verzamelt men zich te Amsterdam onder een tapijt van motregen en maartse buien voor het huwelijk van Beatrix met Claus von Amsberg. Als protest tegen het huwelijk ontploft een rookbom tijdens de rijtoer met de gouden koets. Vergezeld van een verfbommetje (gegooid naar de koets) is er ook bij het derde koninklijke huwelijk, dat van kroonprins Willem-Alexander met Máxima Zorreguieta, sprake van een rookbom. In het kader van de repressieve tolerantie was dit ‘historische symbool van de republiek Amsterdam’ (*De Groene Amsterdammer*, 9-2-2002) dit keer in oranje kleuren door kunstenaars gefabriceerd als speelse herinnering aan zijn beruchte voorganger, die als foto de halve wereld overging. Net als bij Beatrix was de toeloop minder massaal dan verwacht, maar in televisiegenieke momenten was uitstekend voorzien.

We gaan eerst in op de huwelijksplechtigheid van wijlen prinses Juliana, daarna op de latere koninklijke huwelijken van koningin Beatrix en de kroonprins. Ook dit maal gebeurt dit via enkele kenmerken, zoals de aantallen mensen die aanwezig zijn, het type toeschouwers en de emoties die in het spel zijn. Tot besluit formuleren we enkele conclusies.

Het huwelijk van Juliana en Bernhard, 7 januari 1937

Aantal toeschouwers

‘In een jubel, waarvan de weerklank zal natrillen in de analen der historie, heeft Den Haag het huwelijksfeest van Prinses Juliana

en Prins Bernhard opgestuwd tot een grandioze en een waarlijk nationale gebeurtenis. Met een geestdrift, die zich heeft ontladen in massale en schallende toejuichingen, heeft dit publiek van duizenden en duizenden het prinselijk paar ombruist. Gezien de uitgestrektheid van deze mensendwarrelingen scheen het niet alleen, alsof geen enkele Hagenaar was thuisgebleven, maar bovendien alsof het grootste deel der Nederlandse bevolking over Den Haag was neergezwermd [...] Compacte mensenmenigten hebben eerst urenlang in geduldige afwachting, later in daverend enthousiasme, beide zijden van de lange bruidsweg omzoomd. Opnieuw is het oude grafelijk Den Haag gedurende één emotie-volle dag het brandpunt van het Koninkrijk der Nederlanden geweest. [...] voor ons Nederlanders, zijn het diepontroerende uren geweest, die wij van kwart over tien bij onze ontvangsttoestellen hebben doorgemaakt. Machtiger en aangrijpender dan ooit hebben wij deze hoogtij-dag bij uitnemendheid de wondere betekenis van “de radio” begrepen en doorvoeld en wij zijn er innig dankbaar voor! (...) Wij horen het Wilhelmus spelen en zingen, indrukwekkender dan ooit, en zou er iemand zijn, die er niet diep tot in de ziel, door werd getroffen, die niet, ontroerd, instemde met de toejuichingen, welke orkanen tot in onze kamers kwamen?’ In een ijskoud Den Haag geven Juliana en Bernhard elkaar op 7 januari 1937 het jawoord, om vervolgens met de noorderzon te vertrekken voor een huwelijksreis van bijna drie maanden (*De Telegraaf* van 9 januari: ‘De pers is het spoor bijster. Prins en prinses ontsnapt aan het cordon van ongewenste belangstellenden.’)

Aan het huwelijk van koningin Wilhelmina’s enige dochter met de Duitse prins Bernhard zur Lippe-Biesterveld was een jarenlange zoektocht voorafgegaan naar een geschikte huwelijkskandidaat, totdat Bernhard zich op eigen initiatief meldde (Fasseur 2001). Dat zal zeker hebben meegespeeld in de massale vreugde toen het huwelijk tenslotte zijn beslag kreeg.²⁶ Dat de *Erlebnissesellschaft* niet van vandaag of gisteren dateert, bewees vervolgens het *Algemeen Handelsblad* in zijn hierboven geciteerde avondeditie van de huwelijksdag.

Precieze schattingen van het toeschouwersaantal durven de meeste journalisten niet te geven, maar er wordt gesproken van

tien- en zelfs honderdduizenden. Op sommige plaatsen stonden de toeschouwers soms twintig rijen dik en meer. Periscopen vonden dan ook gretig aftrek bij de handelaren. Volgens *Het Vaderland* van 7 januari 1937 (Avondeditie) stonden tienduizenden wachtenden langs de 5 km lange bruidsweg opgesteld.

Type toeschouwers

Op het sociale profiel van de toeschouwers gaan de media niet of nauwelijks in. Of het zou dit moeten zijn: 'Voor de ramen der statige herenhuizen verdringen zich niet minder mensen dan het geval was in de eenvoudiger stadsgedeelten.' (Avondblad van *Het Vaderland*, 7-1-1937). De massale opkomst en emoties van het publiek worden in enkele kranten aan een analyse onderworpen. Ze hebben natuurlijk te maken met wat vandaag de dag het 'oranjegevoel' heet. 'Het publiek, dat heden allerwegen te juichen stond, was niet uit louter nieuwsgierigheid gekomen, maar omdat het behoefte had uiting te geven aan zijn gevoelens van innige liefde, aanhankelijkheid en trouw voor het jonge prinsenvaar.' (*Het Vaderland*, 7-1-1937; Avondblad).

Maar volgens andere kranten is er meer aan de hand. Het *Algemeen Handelsblad* (Avondeditie, 7-1-1937) ziet het als een demonstratie van nationale eenheid tussen alle partijen en klassen tegenover het nationaal socialistische Duitsland en in het besef van maatschappelijke problemen. 'De feestviering van deze week zou niet zo opgewekt kunnen zijn geweest, als er niet naast de spontane vreugde over het vorstelijk huwelijk het gevoel bestond, dat het volk zich heeft aaneengesloten en dat het onder de kundige leiding van dr. Colijn een langdurige economische depressie in herstel heeft doen verkeren.'

Emoties

Bij Juliana's huwelijk is de eerste collectieve emotie er één van enorme vreugde en uitgelatenheid. Men heeft het in ongeveer alle kranten over de enorme geestdrift onder het publiek. Het *Algemeen Handelsblad* van 7 januari 1937 (Avondeditie) spreekt zelfs over een 'haast beklemmend enthousiasme'. Daarnaast is alom ontroering aanwezig. Die wordt vooral waargenomen bij de menigte als Juliana en Bernhard na het burgerlijk en kerkelijk huwelijk weer aankomen bij het paleis Noordeinde.²⁷ 'Ieder wil het

volkslied meezingen, maar velen gelukte het eerst na enkele minuten, men had een brok in de keel, hier en daar werd snel een traan weggepinkt.' (*Haagsche Courant*, 8-1-1937). En: 'Er zullen wel heel wat vrouwen een traan van aandoening hebben gelaten, toen zij zo van nabij "het kind van het land" op het gelukkigste ogenblik van haar leven hebben mogen aanschouwen. Want het was duidelijk te zien, dat het jonge paar zelf ook zeer onder den indruk was van het feit, dat hun hartenwens thans bezegeld was door de kerkelijke wijding.' (*Het Vaderland*, 7-1-1937; *Avondblad*). Emoties waren in deze tijd (nog) bepaald niet taboe.

Oranjeartikelen vonden (ook toen al) gretig aftrek. Volgens *Het Vaderland* van 7 januari 1937 (*Avondblad*) waren de mensen die in de vroege ochtend op de stations arriveerden 'allemaal getooid met Oranje op hun jas, en tot op de bodem van hun wezen'. Het *Algemeen Handelsblad* van 7 januari 1937 (*Avondeditie*) ziet 'een haag handelaren in oranjeartikelen'.

Het huwelijk van Beatrix en Claus, 10 maart 1966

Aantal toeschouwers

Het regent op Amsterdam en de opkomst valt wat tegen bij het huwelijk van prinses Beatrix met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg. 'Het was vandaag niet overmatig druk in de regenchichtige hoofdstad: Nederland had er kennelijk de voorkeur aan gegeven het huwelijk op de televisie te volgen. Zeker, er waren duizenden mensen op straat, maar toch niet de honderdduizenden die sommigen hadden verwacht. En naast talloze Oranje Boven en Leve de prinses en prins klonken er ook andere uitroepen.' (*Algemeen Handelsblad*, 10 maart 1966). Ook volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van die dag heeft de politie laten weten dat de publieke belangstelling langs de route in Amsterdam aanzienlijk is tegengevallen. Er was gerekend op de komst van 250.000 mensen. Die komen niet. Schattingen lopen uiteen van 30.000-50.000 tot tachtigduizend. In de meeste kranten geeft men de tv de schuld voor de lage opkomst. Ook het slechte weer (regen) zal een rol gespeeld hebben, net als het feit dat het huwelijk met Claus niet bepaald onomstreden was. Volgens de NRC van 7 januari geeft het aantal aanwezigen overigens in het ge-

heel geen beeld van de werkelijke interesse van de Amsterdammers of de overige Nederlanders voor het huwelijk, omdat vele honderdduizenden het schouwspel van hun huiskamer uit hebben gevolgd.²⁸

[...] enkele uren later, toen triest en grauw de regen over de grachten de gevels en de torens neerviel, dunden de rijen wachtenden langs de route, van uur tot uur. Van de verwachte kwart miljoen waren er rond tachtigduizend, verspreid langs de vijf kilometer lange route [...] Alleen bij de uitgang van het paleis op de Dam klink een massaal koor van juichende stemmen. Daar klonk het 'Oranje boven' en het 'Leve de Republiek' omhoog naar de wapperende vlag op de paleiskoepel [...] Op de dam was het publiek massaal. En het juichkoor klonk daar, voor het eerst deze morgen, blij en jubelend.' (*Trouw*, 11-3-1966). Waarbij het 'Leve de Republiek' duidt op de aanwezigheid van demonstranten.

Type toeschouwers

Nergens wordt hier eigenlijk op ingegaan. Wel is er uiteraard aandacht voor het verschil in reacties. 'De ca. tachtigduizend toeschouwers langs de weg hebben met hun toejuichingen het gejoel en gejuow, gefluit en gescheld veruit overstemd, maar zijn desondanks vaak de dupe geworden van door de ordeverstoorders veroorzaakte vechtpartijen en rookgordijnen.' (*De Telegraaf* van 11 maart 1966).

Emoties

Het huwelijksfestijn was met nogal wat protesten en emoties omgeven. En die kwamen niet alleen van leden van de Provo-beweging. Ook vanuit de Amsterdamse joodse gemeenschap en het voormalige verzet klonk kritiek (Van Cruyningen 2001).²⁹ 'Rijtour mist blijde en spontane jubel', luidt dan ook de veelzeggende krantenkop de volgende dag in *Trouw*. Vanwege de demonstraties, rookbommen en andere ongeregeldeheden heerste er over het algemeen een gespannen sfeer. In verschillende kranten heeft men er bewondering voor dat Beatrix ondanks dit alles gewoon blijft lachen en zwaaien naar de mensen.³⁰ Pas aan het eind van de dag lijkt de menigte echt los te komen, zo constateert ook *de Volkskrant*: '[...] Wel een vrolijk uitgeleide van het jon-

gen paar tegen half zes – met aanzienlijk meer en geestdriftiger publiek op de Dam dan bij de “balkonscène” bij thuiskomst na de trouwplechtigheid in de middag [...] een duizendkoppig publiek [...] Pas toen – in feite aan het einde van het officiële feest – was de geestdrift der aanwezigen algemeen (juichend). Dit in tegenstelling tot het begin van de dag, die kalm en bijzonder nuchter was begonnen. Bij het formeren van de stoet op weg naar het stadhuis, kort na tienen, kregen – behalve uiteraard het jonge paar met de stralende bruid – slechts de koningin, prinses Margriet, dr. Drees en Onkel Julius applaus. Rond het rijtuig van prinses Irene en Carel Hugo bleef het opvallend stil.’ (*de Volkskrant*, 11-3-1966).

Ter gelegenheid van het huwelijk heeft men zich niet massaal in het oranje gehuld of voorzien van oranje parafernalia. Wel zijn verschillende straten en kruispunten op de route uitbundig versierd met vlaggen en slingers. ‘Een huis op de hoek van de Raadhuisstraat bij een van de grachten was zelfs geheel gehuld in een draperie met de nationale driekleur.’ *De Nieuwe Rotterdamse Courant* ziet ‘Drie flinke gezinnen, elk lid gesierd met een forse oranjelint [...]’. In dezelfde krant wordt melding gemaakt van enige tekenen van vercommercialisering via ‘gewuif met door een jeneverstokerij uitgedeelde vlaggetjes.’ (NRC, 10-3-1966).

Het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima, 2 februari 2002

Aantal toeschouwers

Het begint zo langzamerhand op een traditie te lijken dat het volk het qua lijfelijke aanwezigheid een beetje laat afweten, ondanks vooraf hoog gespannen verwachtingen (wat natuurlijk ook iets zegt over het voorspellende vermogen). Bij het huwelijk van prins Willem-Alexander en Máxima Zorreguieta roept burgemeester Cohen op om niet naar Amsterdam te komen (omdat men toch niet meer dan een glimp zou kunnen opvangen) en het hele gebeuren via de tv te volgen.³¹ Toch had men gerekend op meer toeschouwers langs de route.

Op een gewone werkdag komen zo’n 180.000 forensen naar Amsterdam, op de huwelijksdag (zaterdag) verwachtte men 160.000 toeschouwers op de Dam en langs de route. Het werden

er naar schatting tussen de zestigduizend en zeventigduizend³² uit de stad en uit het land samen. In plaats van de verwachte tachtigduizend, arriveerden die zaterdagochtend nog geen twintigduizend belangstellenden op Amsterdam cs. Aan het weer kan het volgens *Het Parool* van 5 februari 2002 niet gelegen hebben, dat was namelijk stralend. In plaats van massale bijval was er volgens de krant daarom sprake van massale onverschilligheid: 'Na een maanden durende campagne heeft 37 procent van de Nederlanders de moeite genomen zaterdagochtend voor het televisietoestel plaats te nemen. Ruim tien miljoen vaderlanders hadden wel wat anders te doen [...] Een voorzichtige conclusie zou kunnen zijn dat het koningshuis de meeste Nederlanders koud laat. [...] Het bleek ook al zes weken geleden, toen de op drie zenders uitgezonden kerstrede van koningin Beatrix amper 880.000 kijkers trok. Ruim vijftien miljoen Nederlanders interesseerden zich niet voor de jaarlijkse boodschap van het staats-hoofd.'

Ook volgens andere berichten viel het bezoekersaantal tegen en nam het pas tegen de middag toe. Het wordt pas druk langs de route van de korte rijtoer die prins en prinses in de gouden koets maakten en tijdens de Balkonscène waarop het paar vijfmaal zoende (*Trouw*, 4-2-2002; *de Volkskrant*, 4-2-2002).³³ Zoals zo dadelijk zal blijken, was ook het aantal mensen dat het hele gebeuren via de tv volgde lager dan verwacht. Naast on-line condoleanceregisters waarop mensen hun medeleven kunnen tonen bij een overlijden, brengen mensen tegenwoordig ook hun felicitaties via de digitale snelweg over. Meer dan 12.500 felicitaties met het huwelijk van prins Willem-Alexander en Maxima komen uit allerlei landen binnen op een digitaal register (*Trouw*, 2-2-2002).

Aantal tv-kijkers

Volgens het NOS archief hebben gemiddeld 6,2 miljoen mensen het huwelijk via de tv gevolgd; dat zijn er drie miljoen minder dan verwacht. Op het hoogtepunt van de huwelijksdag, tijdens het jawoord in de Nieuwe Kerk, keken 6,6 miljoen mensen naar de uitzending van NOS Actueel. Het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966 werd met zo'n 8 miljoen kijkers beter bekeken.³⁴ De NOS noemt hiervoor verschillende verklaringen. Om te be-

ginnen waren er in 1966 geen herhalingen, terwijl men in 2002 op verschillende momenten kon kijken (de herhaling die de nacht erna werd uitgezonden, trok een half miljoen kijkers). Het mooie weer zou bij Willem-Alexander en Maxima eveneens een rol gespeeld kunnen hebben. De dienst Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS oppert verder als verklaring dat de huwelijksdag in 2002 geen nationale feestdag was, zoals bij het huwelijk tussen Beatrix en Claus in 1966³⁵, waardoor bijvoorbeeld de winkels gewoon open waren (*Het Parool*, 4-2-2002).

Opmerkelijk is het verschil met Duitsland. Daar keek men in grotere getale: vier Duitse omroepen hadden live-programma's rond de feestelijkheden, die samen ruim 7,5 miljoen kijkers trokken. 's Avonds keken nog eens miljoenen naar de samenvattingen op tv en openden alle belangrijke nieuwsuitzendingen met het huwelijk, vóór bijvoorbeeld de veldslag die in München woedde in de marge van een internationale conferentie over veiligheid (*NRC Handelsblad*, 4-2-2002).

Type toeschouwers

Een duidelijke indruk van het sociale profiel van de toeschouwers leveren de media niet, of het zou een terzijde als dat in het *Algemeen Dagblad* moeten zijn, dat schrijft over 'bescheiden ladingen Oranjefans. Onder hen veel meisjes en opgewonden dames van middelbare leeftijd. Ze dragen oranje hoeden, boa's en strikken.' (*Het Algemeen Dagblad*, 4-2-2002). In elk geval zijn mensen gemobiliseerd vanuit verenigingen en bestaande groepen.³⁶ En soms ook vanuit het bedrijfsleven. Zoals bij een skybox die gereserveerd was voor medewerkers van het uitzendbureau Unique, zodat zij vandaar een mooi uitzicht hadden op de festiviteiten. *Het Financiële Dagblad* bevat op 4 februari 2002 een *tongue in cheek* verslag vanaf het balkon op Beursplein 5 waar gasten van de multinationale beursorganisatie Euronext het koninklijk huwelijk zonder veel kennis van zaken op de voet volgen. De krant suggereert dan ook dat het netwerken voor de genodigden belangrijker was dan oranjegevoelens.³⁷ Noemenswaardige rellen vonden niet plaats. 'Dat kan maar één ding betekenen,' smaalde *Het Parool*: 'Zelfs notoire relschoppers vinden het koningshuis de moeite van hun inzet niet waard.'

Emoties

Nederland beleefde volgens de NRC ‘een dag van tegelijk spontane en vakkundig gekanaliseerde emotie’ en dat gebeurde onder de strakke regie van politie (openbare orde) en televisie (publieke opinie) (NRC *Handelsblad*, 4-2-2002). We leven momenteel in een emotiecultuur en dat was volgens de krant ook nu te merken. ‘Ook het bruidspaar wist wat er van hen verwacht werd. Het volk eiste maandenlang een balkonscène met kus – dus kreeg het afgelopen zaterdag een balkonscène met kus. Natuurlijk kan dit voor velen publieke “hoogtepunt” van de huwelijksdag worden afgedaan als een tamelijk onschuldige geste. Het is, valt te vrezen, ook symptomatisch voor een veranderende publieke opinie, die van het koningshuis verlangt dat er ook op het terrein van de primaire emotie permanent wordt “geleverd”.’ Over het algemeen lijkt de sfeer meer overeen te komen met het huwelijk van Juliana en Bernhard dan met het huwelijk van Beatrix en Claus. Het katholicisme van de bruid leidde nauwelijks tot strubbelingen.³⁸

In de media wordt gesproken van veel mensen met oranje kleding of accessoires, volop oranje vlaggetjes, af en toe de wave, hier en daar een Brabants dweil orkest (*Het Parool*, 3-2-2002; NRC *Handelsblad*, 4-2-2002).

Conclusies en overwegingen

Opvallend is dat er alleen bij het huwelijk van Juliana en Bernhard geen meldingen in de kranten zijn te vinden van demonstraties. Over de opkomst kan worden gemeld dat bij alle drie de huwelijken uiteindelijk toch minder mensen langs de wegen staan dan waarop gerekend is. De sfeertekening door de media verschilt telkens. Bij Juliana en Bernhard is die ronduit jubelend,³⁹ met veel hoofse revérences naar het Oranjehuis, bij Beatrix en Claus enigszins grimmig, en bij Willem-Alexander en Máxima wel positief, maar toch zeker niet zo uitbundig als bij Juliana en Bernhard. Wel gelden De Traan en De Kus algemeen als dé televisiemomenten van 2002. Wat betreft de verslaggeving zelf (al eerder geconstateerd, maar ook hier weer geldig): de kranten van het begin van de eeuw plegen geen citaten van toeschouwers op te nemen, terwijl de rapportages daarmee tegenwoordig rijkelijk gelardeerd worden.

Bij hoe het volk zich manifesteert bij een koninklijk huwelijk speelt ongetwijfeld de populariteit van het betreffende lid van het koninklijke huis een rol. Maar ook de opstelling van de overheid is van belang. Aan het begin van de vorige eeuw bijvoorbeeld is er een strakke regie van stedelijke en landelijke overheden, was Oranjeveertoon zelfs verplicht, wordt de versiering van de steden officieel verordonneerd en festiviteiten strikt gereguleerd. Bij de vele aan het eind van de negentiende eeuw door notabelen opgerichte oranjeverenigingen was een betere regie van volksfeesten (die niet zelden uitliepen op drankfestijnen) een belangrijke doelstelling.

De dag voor het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima schrijft *NRC Handelsblad* commentator Schoo dat het 'volkse orangisme' steeds meer doorkruist wordt door 'opwaarts mobiel gericht middenkader' en dat het 'steeds minder chic' wordt om voor Oranje te zijn. Hij stelt: 'Afgaande op de lauwe reacties die de festiviteiten rond Maxima en Willem-Alexander tot nu toe hebben uitgelokt, lijkt het humeur van de natie vooral onverschillig: niet uitgesproken republikeins, maar bepaald ook niet overlopend van Oranjegevoel.' (*NRC Handelsblad*, 1-2-2002). Zo ontpopt de huwelijksdag zich in dit artikel tot een soort doemdag en worden er nogal apodictische conclusies getrokken over een familie die zich al meer dan vierhonderd jaar in het centrum van de macht bevindt en vanaf 1813 permanent het hoofd van de regering levert.

Veel verder gaan de analyses niet. Een vraag als die naar de eventuele gevolgen van de multiculturele samenleving voor het 'Oranjegevoel' wordt nauwelijks gesteld. Een uitzondering vormt voormalig Tweede-Kamerlid en historicus Huijsen, die er in zijn boek over de Oranjemythe⁴⁰ wel op in gaat en zich daarbij geïnteresseerder betoont in de sociaal-culturele functies van het koningschap dan in de staatsrechtelijke, waarover in de pers zo vaak iets is te doen. Zoals onder andere Van Sas heeft laten zien, is voor de overgang van het orangisme van partijsentiment naar nationaal gevoelen de inhuldiging (in 1898) van de jonge koningin Wilhelmina van groot belang geweest. 'De functieverandering van de Nederlandse monarchie in het breukvlak is ook wel verklaard (ook al in contemporaine commentaren) uit de be-

hoefte aan eenheid in een steeds verbrokkelder en onoverzichtelijker samenleving' (Van Sas 2004: 589, vgl. 39, 584-586). Tijdens de verzuiling heeft het koningschap zeker veelal bindend en integrerend gewerkt⁴¹ en Huijsen ziet voor het Oranje-koningschap 'als bovenpartijdig instituut [...] ook nu nog een belangrijke taak weggelegd als maatschappelijke integratiefactor. De ontwikkeling in de richting van een multiculturele samenleving vergroot de zorg om de maatschappelijke samenhang' (Huijsen 2002).⁴²

‘Collectief nagelbijten en hartgrondig synchroonvloeken...’

Oranjekoorts rond het Nederlands elftal in 1988,
1974 en 1934

Samenvatting

De visie op het Nederlandse voetbalelftal als nationaal bindmiddel kent al een zekere traditie. In de marge van krantencommentaren op het wereldkampioenschap valt ook in 1934 al te lezen dat we leven in een tijd ‘arm aan verwarmend idealisme’, waarop de sport (het voetbal) één van de spaarzame uitzonderingen vormt. Steeds weer – in 1934, in 1974 en in 1988 – wordt gesproken over de grote mate van verbroedering en het wegvalen van de verschillen tussen bevolkingsgroepen die samengaan met de *grandeur et misère* van het Oranje elftal. In 1988 vat *De Telegraaf* de huldiging van de oranje ploeg samen als ‘het grote verbroederingsfeest’. In alle jaren ziet men onder de supporters mensen van alle rangen en standen. In 1934 wordt het voetbalenthousiasme geïnterpreteerd als een welkome afleiding van de dagelijkse zorgen en materiële ellende; in 1974 en 1988 kwamen hier anti-Duitse sentimenten als factor bij. Het uitdragen van hun steun door de Oranjesupporters krijgt in de loop van de tijd alsmat expressievere en omvattender trekken: in 1934 wordt er gezongen en gevlagd, in 1974 wemelt het bovendien van de spandoeken en oranjekleding, in 1988 wordt het voorgaande aangevuld met alles wat maar oranje is of oranje gemaakt kan worden. De laatste jaren is daar nog het versieren van hele straten en volkswijken bijgekomen.

Hieronder gaan we eerst in op de voetbalkoorts in 1934, daarna op de latere opflakkingen van het virus in 1974 en 1988. Zoals steeds richten we ons daarbij op enkele kenmerken, zoals de aantallen mensen om wie het gaat, het soort toeschouwers en de emoties die in het spel zijn. Ook dit onderdeel wordt afgesloten met enkele conclusies.

Het Wereldkampioenschap Voetbal van 1934

Aantal toeschouwers

Bij de Wereldkampioenschappen Voetbal in 1934 deed het Oranje-elftal voor het eerst mee. De wedstrijden werden in Italië gespeeld. *We gaan naar Rome*, werd er gezongen (de plaats van de finale). Nederland bereikte niet de finale, maar bij de start van het wk kende het optimisme nog geen grenzen. Dat vertaalde zich nog niet in de massale uittocht en ongeremde beleving van latere jaren.⁴³

In de meeste kranten heeft men het over een aantal omstreeks de 5 à 6.000 Nederlanders die de reis naar Milaan afleggen om de Oranjeploeg in levende lijve aan te moedigen. Volgens *De Telegraaf* (27-5-1934) overtrof deze ‘invasie van Nederlandsche supporters de stoutste verwachtingen [...] Honderden auto’s komen te Como en Milaan binnen en nog steeds houdt de stroom aan, terwijl extra treinen duizenden uit Nederland naar de kampplaats vervoert.’ Het is onduidelijk hoeveel mensen de wedstrijd via de radio (met de legendarische Han Hollander) heeft gevolgd. Het *Algemeen Handelsblad* (28-5-1934; Avondblad) schetst echter het volgende beeld: ‘Heel sportlievend Nederland heeft gistermiddag tusschen vier en zes naar de radio geluisterd. ’t Was overal stil op straat en vol in de kamers, waar de luidspreker sprak; het verkeer stond stop, het huis had zijn rechten heroverd... En ook in vele café’s en clublokaliteiten was de radio ‘aangezet’, zodat niemand onkundig behoefde te blijven van hetgeen zich daar in het verre warme Milaan afspeelde [...]’.

Ook bij het vertrek en de terugkomst van de Oranjeploeg kwamen veel belangstellenden opdagen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23-5-1934; Ochtendblad): ‘Arnhem was schier aandoenlijk van meelevens. Zusters van een ziekenhuis hadden de bedden van de patiënten voor de ramen geschoven om hun de spelers te laten zien, aan welke zij zelf ook een oogje waagden.’ Volgens de *Volkskrant* (23-5-1934) hadden voor het vertrek ‘eenige duizenden Arnhemmers zich voor het station verzameld en ook op het peron was de belangstelling buitengewoon groot [...] het publiek zong “We gaan naar Rome” [...] toen zette de trein zich in beweging onder een krachtig “Hup Holland” van de toeschouwers.’ Bij de terugkomst van de spelers in Rotterdam stonden volgens de

krant *Het Volk* ook een duizendtal juichende mensen gereed om hen welkom thuis te heten, maar onder hen bevonden zich ook enkele honderden die in plaats van de spelers toe te juichen deze uitfloten, iets waar grote schande over werd gesproken in de krant.

Type toeschouwers

De Nederlandse aanhang vormde volgens de kranten een zeer gevarieerd gezelschap. 'Er zijn Nederlanders van alle genre, leden der Koninklijke Nederlandse Automobielenclub met eigen wagens, en heel eenvoudige werkmensen, die hun opgespaarde duitjes hier versnoepen aan wat spaghetti en macaroni en aan, naar wij hopen, een goede wedstrijd.' (NRC, 28-5-1934; Avondblad). Verder zoals altijd veel afgevaardigden uit de sportwereld: 'Het lijkt wel of de heele Nederlandsche sportwereld present is: oud-voetballers, oud-roeiërs, oud-tennissers, hockeyers en ruiters, schaatsenrijders en zeilers.' Prominent in het nieuws en aanwezig in bijna alle kranten: vier 'werkloze jongeren' uit Vlaardingen die de reis naar Italië per fiets hadden afgelegd.

Emoties

In de pers valt te volgen hoe de stemming langzaam oploopt tot kookpunt: 'Het legioen – dat zijn de krijschende en brullende en tandakkende toeschouwers! – heeft nu een taak, grootscher en schooner dan ooit. Wij moeten een jubel van geestdrift door het stadion laten gaan, dit legioen moet een voortdurende prikkel zijn voor de geestdrift, de energie en het heilige willen en het heilige vuur van de Oranje-jongens in het veld, die vechten voor een ideaal, dat plotseling het ideaal van ons allen is geworden.' *Bis zum Tode betäubt*; nadat de wedstrijd verloren was: 'En ik heb toch zoo geschreeuwen, zei een dame, die haar Hollandsch in drie dagen al verleerd had en tranen biggelden in haar tragische sopraangeluid.' Aldus *De Telegraaf* en *Het Volk* (citaten uit Verkamman 1989; zie ook Snyder 1984). Zo kwam er een eind aan het 'grenzeloos en wellicht overdreven enthousiasme.' (*De Telegraaf*, 26-5-1934), gevoed door de plaatsing van het Nederlands elftal voor het WK en de daarop volgende indeling van het elftal bij de acht sterkste ploegen.⁴⁴

En dat terwijl het enthousiasme ter plekke toch in orde-lijke banen was geleid door de Nederlandsche Reisvereniging:

‘Het beroemde Domplein te Milaan, waar vandaag natuurlijk voortdurend groepjes Nederlanders en Zwitsers met hun nationale vlaggen te zien waren, was vanochtend tegen half elf een tijd lang geheel in het bezit van de Hollanders. De Nederlandsche Reisvereniging had daar alle 1500 deelnemers aan de reis van deze vereeniging bijeenverzameld onder leiding van den heer Beurs, die met een groote rood-wit-blauwe vlag bij een der groote lantaarnpalen van het plein verzamelen blies. Toen allen bijeen waren werd het Wilhelmus gezongen en gingen 1500 Nederlandsche vlaggetjes eendrachtig in de hoogte. Meermalen maakten de bijeenkomsten van honderden Nederlanders in den vreemde bij voetbalwedstrijden niet bepaald een zeer verheffenden indruk, doch de Nederlandsche Reisvereniging heeft deze manifestatie op het Domplein georganiseerd op een wijze, die eer voor ons inlegde en die ook door de vele aanwezige Italianen en Zwitsers met blijkbaar groote sympathie werd aanschouwd.’(NRC, 28-5-1934; Avondblad).

Ook toen had men al oog voor de bindende capaciteiten van een goed presterende nationale ploeg. *De Telegraaf*, 27 mei 1934: ‘Op het ogenblik is de beroemde verbroedering van alle landgenoten, welke altijd aan een internationale wedstrijd vooraf gaat, in volle gang en men hoort op het ogenblik hier meer Nederlandsch spreken dan Italiaansch.’ Een andere belangrijke functie voor het voetbal werd eveneens gesignaleerd: ‘Wij zullen de beteekenis van een voetbalzege- of nederlaag geenszins overschatten, maar in een tijd die zoo rijk is aan materieele ellende en zoo arm aan verwarmend idealisme, moet de moreele waarde van een zich uitlevend enthousiasme, dat alle lagen van ons volk beroert, evenmin onderschat worden. Het is de verdienste van Karel Lotsy, dat hij onze jongens bezielde heeft met een geest, die hen, met technische capaciteiten woekerend, heeft opgevoerd tot een spankracht van heilig willen, welke in haar resultaten duizenden uit den doffen gang van dagelijksche zorgen heeft meegesleurd.’ (*De Telegraaf*, 29-5-1934).

Bij dit wk nog geen beschilderde gezichten of oranjekledij. Wel stond er in *De Telegraaf* (30-5-1934) een bericht over mensen die ‘in Volendammer costuum op den boulevard’ dansten in Italië. Naast het zwaaien met de nationale driekleur of oranje vanen

uite men zijn oranjegezindheid voornamelijk door middel van het veelvuldig zingen van het 'We gaan naar Rome toe', 'Hup Holland Hup' en Wilhelmus.

Het Wereldkampioenschap Voetbal van 1974

Aantal toeschouwers

'Opeens waren er weer de duizenden oranjepetten met het woordje Holland op de klep. Opeens waren er weer vele honderden oranjeshirts, met of zonder Nederlandse leeuw op de linkerborst. Opeens was daar weer het Wilhelmus uit duizenden kelen bij de presentatie van de ploegen in het Niedersachsenstadion in Hannover.' (NRC *Handelsblad*, 17-6-1974). Na de matige opkomst bij de voorronden waren de meeste kranten blij verrast te zien dat het legioen terug was en de tribunes bij de wk wedstrijden zelf wel weer vol zaten. Vrijwel iedere wedstrijd werd bijgewoond door maar liefst zo'n 30 à 40.000 oranje supporters. De zwarte markt deed goede zaken. Het belang dat men aan een groot en luidruchtig legioen hechtte, blijkt wel uit het feit dat er in de kranten oproepen werden gedaan aan hen die een kaartje voor de finale hadden om een megafoon mee te nemen teneinde als Nederlandse minderheid een poging te doen de grote meerderheid aan Duitse supporters te overstemmen. Gaandeweg ontstaat tijdens het toernooi een nieuw fenomeen: nationale oranjeke te en het massaal achter het elftal aan reizen.

Na de van Duitsland verloren finale (met 2-1: via de beruchte Schwalbe van Hölzenbein en het kontje van Müller) was de opkomst bij de huldiging in Nederland eveneens vele malen groter dan de spelers verwacht hadden. 'Op Schiphol werden de spelers [...] verrast door een zingende en juichende menigte van duizenden mensen [...] Groots was de ontvangst in Amsterdam, waar tienduizenden mensen op het Leidseplein waren samengegroomd.' (NRC *Handelsblad*, 8-7-1974). Ook in Rotterdam liep men massaal uit: 'Het laatste onthaal voor de voetballers wachtte in Rotterdam, de stad die [...] voor verreweg de grootste aanhang zorgde: de vijftigduizend koppige menigte was pas na twintig minuten bereid om hun favorieten in het raadhuis binnen te laten.' (*Trouw*, 9 juli 1974).

Type toeschouwers

Dat er in 1974 waarschijnlijk sprake was van een flinke toeloop uit kringen buiten de harde kern van doorgewinterde voetbal-liefhebbers blijkt onder andere uit een artikel uit het *NRC Handelsblad*, onder de kop 'Woordenlijst voor nieuwe voetballerz', waarin een lijst van de meest voorkomende voetbaltermen wordt uitgelegd: 'Nu het Nederlands elftal in ieder geval een van de twee finales in München heeft gehaald en er nog dagelijks duizenden Nederlanders van alle rangen en standen, van alle leeftijden en van alle gezindten tot de voetbalsport worden bekeerd, kan onderstaande woordenlijst de intrede in het rijk van Koning Voetbal aanzienlijk vergemakkelijken. Aan de hand van de hier gemaakte selectie kunnen nieuwe voetbalfans zich moeiteloos voegen bij het reeds bestaande miljoenenlegioen kenners.' (*NRC Handelsblad*, 2-7-1974).⁴⁵

Emoties

Dat alle rangen en standen in de stadions aanwezig waren, betekent niet dat ze zich alle op dezelfde wijze gedroegen. Tussen de staantribunes achter de doelen en de ereloges zal altijd verschil bestaan.⁴⁶ Volgens *De Telegraaf* (24-6-1974) is het enthousiasme van de Nederlandse supporters in elk geval ongekend: 'Zo'n geweldig enthousiasme ontketende nog nooit een Nederlands elftal bij zijn aanhangers.' Mensen die na de voetbaltijd Holland-België hun interesse in het nationale elftal verloren hadden keerden door dit enthousiasme op hun schreden terug: 'Maar toen ik voor de televisie de eerste wedstrijd in Hannover zag en die 30.000 mensen het Wilhelmus hoorde zingen, toen kreeg ik toch even een brok in mijn keel.' (*De Telegraaf*, 27 juni 1974). En: 'Als ik even persoonlijk mag worden (op het gevaar af, voor een sentimentele idioot te worden uitgekreten): toen bij Nederland-Bulgarije het Wilhelmus werd meegezongen en dit ongeschoolde, maar geestdriftige mannenkoor zich liet horen, waren er velen, die aan die kleine rilling, welke langs kun ruggengraat trok, merkten, dat ze eerlijk een tikkeltje ontroerd waren.' (*de Volkskrant*, 26 juni 1974).

Men dost zich uit in het oranje en doet daarmee de bobo's⁴⁷ veel plezier: 'Het ontroerde vooral de KNVB-officials dat duizenden vaderlanders een oranje shirt en vaak ook een oranje broek had-

den aangetrokken om lijfelijk te laten merken achter wie ze stonden. Een dergelijke supporting hebben zelfs Ajax en Feyenoord in het buitenland zelden meegemaakt.' (*de Volkskrant*, 17 juni 1974).

Pogingen tot ontmythologisering van de voor het Nederlandse voetbalgevoelen 'moeder aller finales' zijn tot op heden nog maar beperkt succesvol (zie vooral Kok 2004). De Engelse schrijver, journalist en bewonderaar van het Nederlandse voetbal David Winner stelt dat de verloren finale tegen de Duitsers (op 7 juli 1974) in de Nederlandse psyche gebrand is zoals de dag van de moord op president Kennedy dat is in de Amerikaanse psyche en pakt daar in zijn boek flink over uit. Volgens hem 'huilden overal in Nederland volwassen mannen op de dag dat het Nederlands elftal de wk-finale verloor tegen het buurland. Een televisie-enquête die twintig jaar na het voorval werd gehouden onthulde dat alle Nederlanders die deze dag bewust hebben meegemaakt nog precies weten waar ze toen waren en wat ze deden [...] Vreemd genoeg was verdriet in die tijd vooral een privé-aangelegenheid; in het openbaar werd het Nederlands elftal ontvangen als helden die met briljant voetbal de finale hadden gehaald [...]'. (Winner 2001). Het verdriet van Nederland zeurde onderhuids verder om veertien jaar later, bij het EK van 1988, weer naar buiten te breken.

Het Europees Kampioenschap Voetbal van 1988

Aantal toeschouwers

'Though't be a sportful combat, yet in the trial much opinion dwells' – de woorden van Nestor in Shakespeares *Troiles end Cressida* (1: 3) zijn goed toepasbaar op de halve finale van het Europees kampioenschap van 1988, dat eveneens in Duitsland plaatsvond.⁴⁸ Net als veertien jaar daarvoor waren bij de meeste wedstrijden van het nationale elftal rond de 30 à 40.000 oranje-supporters aanwezig. Door de schaarste aan finalekaarten was het aantal supporters bij de halve finale tegen het gastland noodgedwongen kleiner, namelijk zo'n 10.000. Thuis voor de buis werd massaal gekeken, hetgeen volgens de politie alleen al valt af te leiden uit de verkeersdrukke die het ritme van de wedstrijd-uitzendingen volgde. Voor de finale (tegen de Sovjet-Unie) was zoveel belangstelling dat het openbare leven in Nederland die

zaterdagmiddag vrijwel stil kwam te liggen. Winkels en markten sloten eerder hun poorten en tal van sportevenementen verschoven hun aanvangstijden. Na de (gewonnen) finale stroomden de straat op: 'Nadat zaterdag het eindsignaal in alle Nederlandse huiskamers had geklonken, begaven honderdduizenden fans – van Delfzijl tot Vlissingen en van Den Helder tot Maasricht – zich, uitzinnig van vreugde, de straat op. Anderhalf uur daarvoor was Nederland praktisch uitgestorven. Iedereen zat voor de buis.' (*De Telegraaf*, 27 juni 1988).

Helemaal ongekend was natuurlijk het aantal toeschouwers bij de huldiging in Amsterdam. Volgens schattingen van de Amsterdamse politie waren er zeker 500.000 Oranje-fans op de been in de hoofdstad om een glimp van hun vedetten op te vangen. Daarvoorafgaand hadden de oranjespelers op het vliegveld ook al een warm onthaal gehad. 'Ruim 50.000 supporters begroeten Oranjeploeg op vliegveld [...] Uit alle delen van Nederland waren de mensen naar de Brabantse lichtstad gekomen [...] Naar schatting drie miljoen mensen zijn gisteren in het hele land de straat opgegaan om hulde te brengen [...] Miljoenen anderen zaten aan de buis gekluisterd om van de intocht getuige te zijn.' Qua kijkcijfers verbrak het EK in 1988 dan ook alle records. De finalewedstrijd was de best bekeken televisie-uitzending in de Nederlandse televisiegeschiedenis tot dat moment. Ongeveer 8,6 miljoen Nederlanders van zes jaar en ouder zagen Oranje Europees voetbalkampioen worden. Volgens het Nipo keek 95 procent naar de finale (*De Telegraaf*, 27-6-1998; 29-6-1988; *Algemeen Dagblad*, 27-6-1988).

Type toeschouwers

Kranten spraken over 'een groot carnaval', wat niet alleen te maken zal hebben gehad met het feestende gedrag van de supporters, maar ook met hun uiterlijk. Sommigen beschilderden hun gezichten met de Nederlandse driekleur, anderen zagen er als Indianen uit, velen waren met spandoeken en enorme vlaggen uitgerust. 'Sommigen hadden keurige oranje blazers aan en witte hoedjes op en zwaaiden met oranje paraplu's. Anderen hadden de driekleur op het gezicht geschilderd en het haar oranje geverfd.' (*De Telegraaf*, 16 juni 1988).⁴⁹

Veel omschrijvingen in de media van het uitzinnige publiek dat na de gewonnen finale de straat op ging: ‘Zelfs oudere dames hadden vlaggen omgeknoopt of hun gezichten oranje geschminkt [...] Politie mensen reden rond met oranje pruiken op en een politiewagen zoude een groot speelgoedvarken mee met de tekst: “Dat varkentje zullen we wel slachten.” Trams werden ingepakt in oranje zeildoeken [...] Terwijl in Drunen de pastoor met de mis wilde beginnen kwamen zaterdagavond jongelui met vlaggen en zingend de katholieke kerk binnen. Eén van de Oranjefans klom op het altaar, maar werd door de geestelijke onmiddellijk verwijderd. Hierna maakte de groep in polonaise rechtsomkeer. [...] Oranje-honden, -oma’s, -baby’s, -vaders, -moeders en -tienaers: iedereen toonde met vlaggetje, vlag, T-shirt, spreid, handdoek of ballon zijn eerbetoon en liefde voor het Nederlandse elftal.’ (*De Telegraaf* van 27 juni 1988). ‘Midden op de Dam voerde een grote Surinaamse man in zijn eentje een wilde vreugdedans uit.’ (*NRC Handelsblad*, 22-6-1988). Verder staan in vrijwel alle kranten verslagjes over mensen die eigenlijk helemaal niet van voetbal hielden, maar die nu toch massaal keken en mee feestten.

Emoties

De stemming zat er al vroeg goed in (*De Telegraaf* op 13-6-1988: ‘Nog nooit was een stadion zó oranje gekleurd, nog nooit werd een Wilhelmus zó uitbundig meegezongen [...]’) en zwol ten tijde van de halve finale van het kampioenschap aan tot euforisch. Toen Marco van Basten in de slotfase van de wedstrijd tegen Duitsland de winnende goal op zijn naam schreef, ging Nederland uit zijn bol: ‘De Nederlandse leeuw brulde als nooit tevoren’ (*De Telegraaf*, 22-6-1988). Aan de emoties die rond de wedstrijden oplaaidden, werd door alle media aandacht besteed, maar de meest gespecialiseerde behandeling treft men aan in *De Telegraaf*. In een aantal artikelen keren apart gemarkeerde alinea’s terug, voorzien van het standaardkopje ‘Emoties’.

De betreffende passages deinden vooral uit tot flinke omvang na de overwinning op Duitsland, met beschrijvingen van taferelen op straat waarbij wildvreemde landgenoten elkaar om de hals vallen en (soms huilend) feliciteren. ‘Uren na de wedstrijd van de eeuw dreunde het Volkspark-stadion nog na van alle

emoties.’ (*De Telegraaf*, 22-6-1988). ‘Lachen, schreeuwen, drinken en kussen. Het grote verbroederingsfeest met één gedachte: Holland en Oranje.’ (*De Telegraaf*, 27 juni 1988). ‘In Amsterdam deden zich in de omgeving van het Leidseplein Zuid Europese taferelen voor, waarbij auto’s met vlaggen luid toeterend rondreden.’ (*de Volkskrant*, 22-6-1988). Dezelfde avond heeft *NRC Handelsblad* het eveneens over taferelen die ‘uitbundig en Italiaans aandoend’ waren, zelfs in De Residentie: ‘in het anders zo rustige Den Haag vielen mensen elkaar huilend en lachend om de nek’.⁵⁰ ‘Bij oranje knipperende verkeerslichten werd volop gejuicht en gezongen’ (*Algemeen Dagblad*, 27-6-1988) en niet zelden werd het allemaal wat teveel: ‘De EHBO-ploegen hadden handenvol werk met het behandelen van veertig fans voor wie de emoties te veel werden.’ (*De Telegraaf*, 27-6-1988).

Een paar dagen later begint de bezinning weer wat door te breken en vragen verschillende kranten zich af waarom de gevoels-temperatuur dermate snel op een kookpunt belandde. Zowel op de tribunes en in de huiskamers en cafés, als op het speelveld. Veel aandacht is er voor de houding van oranjespeler Ronald Koeman, die direct na de wedstrijd demonstratief zijn derrière poetst met het shirt van een tegenstander, en keeper Van Breukelen herbeleeft in verschillende media nog eens zijn 1974-trauma (toen hij als jongetje huilend voor de televisie had gezeten). Ressentiment en wraakgevoelens speelden ongetwijfeld een rol. ‘Na veertien jaar was Nederland er eindelijk in geslaagd West-Duitsland te verslaan. Waarschijnlijk was het vooral de verlossing van die frustratie die Nederland en masse naar de toeters en de vlaggen deed grijpen.’ (*NRC Handelsblad* van 22 juni 1988; vgl. *de Volkskrant*, 28-6-1988).⁵¹ In het *Algemeen Dagblad* geeft de letterkundige geleerde Joep Leerssen een algemenere duiding: ‘Huizinga en Michels hebben gelijk. Tweehonderd jaar geleden beschilderde men ook zijn gezicht en droeg vlaggen en vaandels om elkaar met een knuppel de hersens in te slaan. Dat schilderen en die vlaggen en vaandels zijn gebleven, maar voor de knuppels is gelukkig het onschuldige spel in de plaats gekomen.’

‘Voetbal is oorlog’, had De Generaal veertien jaar eerder een staaltje *tribal thinking* ten beste gegeven, en oorlog verbreedert.

Johan Huizinga wees daar al op in zijn in 1938 gepubliceerde cultuurfilosofische beschouwing *Homo Ludens*, waarin hij de stelling verdedigt dat het spel een symbolische vorm van oorlog voeren is. Het spel is het uitvechten van een conflict binnen strakke regels.⁵² ‘Van hoog tot laag is het gevoelen ontstaan dat bij de wedstrijd dinsdag in Hamburg iets historisch stond te gebeuren. Zelfs politiek Den Haag liet zich in een legervliegtuig hijsen om acte de presence te geven. Ook de dignitarissen, zo blijkt uit een reisbeschrijving, raakten in de “je mag m’n fiets houden”-stemming.’ (*Algemeen Dagblad* van 25 juni 1988). Die fiets keerde na de wedstrijd in talloze gesprekken en commentaren terug.

Het lijdend voorwerp van alle hoon en uitzinnigheid had tot dat moment waarschijnlijk geen idee dat deze gevoelens zo sterk leefden onder de Nederlandse bevolking. De enigszins verbouwereerde correspondent van het dagblad *Die Welt* schreef dat de bonte mengeling van voetbalenthousiasme, volksfeest, carnaval, oudejaarsavond en dunhuidig chauvinisme een duidelijke politieke dimensie, een maatschappijpolitieke achtergrond leek te hebben: ‘De stormen van geestdrift van de voetbalfans legden in één klap nationale gevoeligheden en eigenaardigheden bloot, die anders in het verborgene, in het achterhoofd plegen te sluimeren’ (geciteerd in *NRC Handelsblad*, 27-6-1988).⁵³

Dertig jaar na ‘de moeder van alle nederlagen’ (Anna Enquist) organiseerde het Goethe-Institut, dat zich inzet voor de Duits-Nederlandse betrekkingen, begin 2004 een tentoonstelling waarin Magnum-fotografen een hommage brachten aan het voetbal en de emoties die de populairste sport ter wereld bij spelers en publiek oproept. ‘Voetbal mag dan vaak oorlog heten en de laagste driften losmaken, als populairste sport in de wereld is het ook bij uitstek een middel om mensen te verbreederen en culturele grenzen te slechten, om te beginnen die tussen Nederland en Duitsland’, stelde het Goethe-Institut. De aftrap van de expositie werd verricht door Johnny Rep en Bernd Hölzenbein, die destijds tegenover elkaar stonden in de wk-finale van München. ‘Vrede in Rotterdam: wk-Speler Bernd Hölzenbein verzoent zich met de Nederlanders,’ kopte de *Süddeutsche Zeitung* (19-2-2004).

Conclusies en overwegingen

Bij de eerste Nederlandse voetbalclubs (zoals HVV, HFC en UD) speelde vooral een *jeunesse dorée* van jonkheren, dokters, ingenieurs en meesters in de rechten (zoals de latere burgemeester van Rotterdam, P. Drooglever Fortuyn, en J.B. Kan, die minister werd). Alleen een elite van jonge heren kon het zich veroorloven uitgebreid het glas te heffen op de goede afloop en vervolgens voor zijn plezier achter een leren bal aan te rennen, een gewoonte die vanuit Engeland was overgewaaid. Echt populair kon de sport pas worden toen de welvaart ging stijgen, ook de arbeidersstand over meer vrije uren ging beschikken via de invoering van de leerplicht (1900), achturige werkdag (1919) en vrije zaterdag, en katholiek en protestant elkaar naar de kroon begon te steken wat betreft de oprichting van eigen verenigingen.

Toen het gewone volk het voetbal ging ontdekken, werden al snel de eerste kritische noten gekraakt. 'Steeds groter worden in vele bladen de verslagen, steeds meer gewicht wordt er gehecht aan hoe er gevoetbald wordt en wie de zus-of-zoo voetballer par excellence is. Voetballen is een modespel, een ding dat over 25 jaar voor een ander modespel vergeten is.' Aldus de *Schiedamsche Courant* op 16 mei 1909 en 18 september 1910 onder de kop 'Sportverdwazing' over het opkomende voetbal.⁵⁴ Het liep anders. In de jaren van de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde het voetbal zich tot een volkssport en sloeg de sport stormachtig aan onder de arbeidersklasse.

Inmiddels is het voetbal al sinds enige tijd een nieuwe fase ingegaan. De wereldtaal voetbal wordt dan wel niet langer geaffecteerd gesproken, dat betekent niet dat het volk er de dienst uitmaakt. Begonnen als een sport van 'ons soort mensen' lijkt de sport geleidelijk aan in de macht te komen van een nieuwe elite, die van het grootkapitaal. De eerste elftallen van de topclubs bestaan uit een vreemdelingenlegioen van voortdurend wisselende samenstelling, waarvan de leden als meeuwen de boot van het grootkapitaal volgen. Multinationals, oliemagnaten en televisiezenders (Canal+, Versatel, Talpa) leveren de financiële kurk waarop het professionele voetbal drijft. De sport wordt gezien als een product dat op winstgevendende wijze aan de man gebracht moet worden, de club als een bedrijf waarvan

de begroting maximaal opgerekt moet worden, de spelers als investeringen die zich moeten terugverdienen, de supporters als consumenten die bereid zijn te betalen voor de geleverde diensten (shirts, tribuneplaatsen, reizen en andere met de club geassocieerde commerciële goederen). Niet de clubveteranen, vrijwilligers of supportersvereniging maken de dienst uit, maar aandeelhouders, sponsors en commerciële directeuren bepalen het beleid.⁵⁵ In 1998 maakte Ajax als eerste Nederlandse club de stap naar de beurs (in het buitenland gingen Celtic, Manchester United, Chelsea en AC Milan Ajax al voor). Vanwege de beursgang werd de structuur van Ajax omgevormd tot een naamloze vennootschap.

Wie wel eens op een staantribune plaatsneemt, weet hoe op dit alles gemopperd wordt. Tegelijkertijd heeft de ontwikkeling nog niet geleid tot een tempering van de dionysische kant van het spel. 'Hooft, hoe het plebs uit rauwe kelen brult,/ Terwijl het aan 't afzichtlijk schouwspel smult,' schreef Charivarius al ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in zijn 'voetbalhymne' (Charivarius 1922). Maar de voetbalgekte lijkt sindsdien alleen maar toegenomen; de drie in het voorgaande beschreven toernooien bieden daarvoor voldoende aanwijzingen – en dan gaat het nog maar alleen om het nationale elftal. Collectieve vreugde, bewondering en extase, gezamenlijke vrees, woede en frustratie, gedeelde ontroering, verdriet en clubliefde zullen misschien pas definitief verdwijnen als het voetbal eenmaal is verworden tot een peepshow van grootkapitalisten en stadions volledig bestaan uit business seats en skyboxen, met daartussenin een koninklijke loge.

Slotbeschouwing

Deze afsluitende paragraaf heeft een tentatief karakter en bevat wat eerste gedachtelijnen en suggesties naar aanleiding van het in het voorgaande samengevatte historische materiaal. Hij beoogt enerzijds een plaatsing van de bevindingen aan de hand van relevante literatuur, anderzijds een suggestie van enkele thema's die nadere uitdieping in verder onderzoek verdienen. We starten met een resumé van waar het in dit onderzoek om ging en sommen de belangrijkste conclusies op, die dan in de daaropvolgende paragrafen wat nader worden uitgewerkt. Daarna wordt een uitgebreidere samenvatting gegeven, waarin de belangrijkste conclusies uit de historische vergelijkingen met elkaar verbonden worden. Vervolgens wordt de vraag opgeworpen of de beschreven gebeurtenissen indicatief zijn voor een verlangen naar 'nieuwe bindingen'. Het is een vraag die eigenlijk pas goed behandeld kan worden via voortgezet onderzoek; het onderhavige essay levert daarvoor slechts enig materiaal via een vergelijking van historische gebeurtenissen. Met het oog op zulk voortgezet onderzoek wordt tot slot zo alvast een schets gegeven van enkele thema's die daarin aan de orde zouden kunnen komen.

Resumé en belangrijkste conclusies

Op 6 mei 2002 wordt Pim Fortuyn vermoord op het Mediapark in Hilversum. Direct na de aanslag is er al sprake van heftige collectieve emoties en die manifesteren zich ook rondom de begrafenis van de lijsttrekker, vier dagen later. Veel emoties en massale belangstelling zijn er eveneens bij de dood van 'levenspop'-zanger André Hazes. Zowel bij Fortuyn als bij Hazes geeft een brede doorsnee van de bevolking blijk van zijn betrokkenheid. De twee gebeurtenissen vormden de aanleiding tot een bescheiden onderzoek. Daarbij stonden drie vragen centraal. De eerste is: wat is hier aan de hand? De tweede vraag luidt: is er sprake van bijzondere maatschappelijke omstandigheden? Een derde vraag die we ons hebben gesteld, is of de gebeurtenissen duiden op een zoektocht naar nieuwe bindingen.

Op zoek naar een antwoord zijn we begonnen met een beschrijving van wat er in mei 2002 en september 2004 nu precies gebeurde. Wat waren de reacties en hoe zagen de samenkomsten eruit? Welke collectieve rituelen werden ontwikkeld en wat was de rol van de media? Wat was het sociale profiel van de aanwezigen en welke vormen namen hun emoties aan? En heeft het allemaal min of meer duurzame gevolgen gehad? Om uit te maken of er historische precedentes vallen aan te wijzen dan wel of de gebeurtenissen uniek waren, zijn twee soorten vergelijkingen gemaakt. In de eerste plaats een vergelijking in de tijd. Daarbij is de begrafenis van Fortuyn vergeleken met die van Domela Nieuwenhuis (in 1919) en is die van Hazes gezet naast die van een andere vertolker van het levenslied, namelijk Johnny Jordaan (1989). Daarnaast zijn nog een paar vergelijkingen gemaakt, dit maal met andere gebeurtenissen waarbij de nationale gevoelstemperatuur flink opliep. Zoals bij de oranjekoorts rond wedstrijden van het Nederlands voetbalelftal (in 1934, 1974 en 1988) en de reacties op de koninklijke huwelijken van drie generaties Oranjes (Juliana, Beatrix en Willem-Alexander, in 1937, 1966 en 2002).

De belangrijkste conclusies die de vergelijkingen opleveren, kunnen als volgt worden samengevat. Om te beginnen lijkt er sprake van een emancipatie van volkse sentimenten. Die sentimenten zijn gedemocratiseerd geraakt; een steeds gemêleerder gezelschap geeft er blijk van. De historische vergelijkingen suggereren ook dat het ongeremd uiten van emoties in de publieke ruimte is toegenomen. Een andere conclusie is dat de behoefte aan helden en idolen niet is verdwenen en dat die idolen steeds minder vaak opvallen door uitzonderlijke eigenschappen maar mediapersoonlijkheden zijn. De media zijn ontegenzeggelijk een steeds belangrijkere rol gaan spelen. Dat geldt voor zowel de registratie als de regie van gebeurtenissen die gepaard gaan met collectieve emoties. Het aantal kanalen waarlangs zulke gevoelsuitbarstingen worden geuit, is sterk gegroeid (denk aan internet of sms-verkeer). Dit alles lijkt gepaard te zijn gegaan met een verminderde controle door maatschappelijke en culturele elites; er is geen *his masters voice* meer.

Is er sprake van nieuwe bindingen? Er is een omvangrijke literatuur waarin daarover wordt gespeculeerd en het on-

derwerp gerelateerd aan (onder andere) globalisering en europeanisering, ontzuiling en secularisering, individualisering en informalisering. Bij de dood van sommige mediafenomenen en gebeurtenissen binnen het koningshuis, rondom voetbalwedstrijden en catastrofes valt een plotselinge saamhorigheid waar te nemen. Dat geldt zeker bij rampen (zoals in de Bijlmer, Enschede, Volendam of – recenter – bij de inzamelingsactie naar aanleiding van de verwoestingen door de tsunamie). In een tijd van individualisering en vervluchtiging van veel sociale relaties is er blijkaar sprake van een soort stand-by solidariteit. Die is sluimerend aanwezig en blijkt bij als ingrijpend ervaren gebeurtenissen in hoog tempo en massaal gemobiliseerd te kunnen worden. Ze is spontaner en persoonlijker dan veel oudere vormen van verbondenheid, maar ook vaker ingegeven door de emoties van het moment en daarmee oppervlakkiger. In de volgende drie paragrafen worden deze conclusies nu wat nader uitgediept.

Dwarsverbanden

Het massaal toestromen bij gebeurtenissen dateert niet van de laatste jaren. Dat bleek al uit de begrafenis van Domela Nieuwenhuis, maar er kan ook gedacht te worden aan de grootschalige samenkomsten tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling of bijvoorbeeld het afgeladen Olympisch Stadion toen daar in juni 1954 de Amerikaanse evangelist Billy Graham optrad. De begrafenis van Hendrik Lorentz, op 10 januari 1928 te Haarlem, bracht meer dan honderduizend mensen op de been (en leidde tot het als huldebetoon buiten werking stellen van het telefoon- en telegraafverkeer gedurende drie minuten). Begravenissen als die van Lorentz (of bijvoorbeeld Herman Heijermans, op Zorgvlied, november 1924)⁵⁶ maken wel duidelijk dat ook het in grote getale uitlopen na de dood van een bekende landgenoot al menig maal eerder is vertoond.⁵⁷

Wat wel veranderd lijkt, is de ongeremdheid waarmee emoties bij zulke gelegenheden worden geuit, het plengen van ‘publieke tranen’ en de ongemaskeerde wijze waarop die door de media worden doorgegeven. Een andere verandering lijkt de gemêleerdheid van het hedendaagse publiek. De officieel geregis-

seerde orde van de samenkomst verwijst meestal wel naar duidelijk omschrijfbare geledingen van de bevolking (de overheid, het bondsbestuur, de platenmaatschappij, de kring van familie en vrienden, de collega's, de achterban etc.). Maar verder worden de aanwezigen veelal gekenmerkt door een tamelijk diffuse sociale samenstelling. Een constante lijkt dan weer de hang naar idolen, gidsen, helden.

Zo'n tachtig jaar voordat de voormalige nummer 14 van Ajax zich voor de Catalanen ontpopte tot 'El Salvador' van Barcelona, gold Domela Nieuwenhuis voor de Friese veenarbeiders als 'Us Ferlosser'. 'Ja, voor hen was deze ex-predikant de heiland, die de wereld der zathheid verlaten had om voortaan met hen, voor hen en uit hen te leven,' schrijven de Romeins (Romein en Romein 1971: 803). Onveiligheidsgevoelens en onzekerheid maken mensen ontvankelijker voor charismatische leiders, vooral als die de belofte belichamen van steun voor het eigen zelfbeeld (Cohen et al. 2004; Solomon et al. 2004). Verlossers kunnen uit vele windrichtingen komen. Ook naar aanleiding van de *faits et gestes* van Pim Fortuyn is menigmaal het woord 'messias' gevallen: in zijn herderlijke zelfbespiegelingen, in badinerende perscommentaren, in de glorificaties van zijn achterban. In het 'religieus-sociologisch traktaat' *De verweesde samenleving* kent Fortuyn zichzelf een profetische en sacrale rol toe en vergelijkt hij zich onder anderen met Mozes, die zijn verlaten volk naar het beloofde land wil voeren (Fortuyn 1995). Zijn messiaanse transformatie in de ogen van zijn aanhang is uitvoerig door het Meertens Instituut geboekstaafd aan de hand van een groot aantal aan hem gericht boodschappen die werden achtergelaten bij tijdelijke herdenkingsplaatsen en condoléanceregisters (Margry 2003a, 2003b).

Was Domela voor velen de verlosser uit de diepgaande sociale problemen van de moderniserende Nederlandse samenleving, Fortuyn trad op als heilsprofeet en spirituele gids van de postmoderne samenleving. Het verschil in context komt naar voren bij de begrafenis van de twee politieke voorgangers. Bij Domela overheerst een loden droefenis onder het publiek, dat ernstig en ingetogen langs de route staat geschaard. Het zijn de dagen van het verzuilde Nederland: men neemt voor een groot deel in verenigingsverband deel aan de rouwstoet. De belang-

stelling is groot, maar rondom de baar loopt het proletarische en maatschappijkritische bevolkingsdeel te hoop ('wijnrood, purperrood, gladiolenrood'). In de ruim honderd jaar tot aan de moord op Fortuyn verkruimelden veel oude bindingen en expressievormen. Het is een amorfe massa die zich op 10 mei 2002 in de straten van Rotterdam grimmig en in wilde devotie verzamelt. Niet achter banieren en voorgangers, maar spontaan en tamelijk ongecoördineerd, voorzien van zelfgefabriceerde spandoeken en meegebrachte parafernalia. Men is weinig geneigd zijn verdriet te verbijten en maakt ook tegenover de alom aanwezige en gretig registrerende media van zijn hart geen moordkuil. De verschillen in de sociale samenstelling van het publiek bij de twee begrafenissen weerspiegelen zich in de aanwezige officiële vertegenwoordigers. In tegenstelling tot de apostel der arbeiders wordt de gesel van paars begraven in het bijzijn van vrijwel het hele scala aan politieke lijsttrekkers, ook die van de parse partijen.

Sint Pim, Sint Theo en Sint André: elk heeft zijn eigen devote gemeente, heilig officium en schare van uitverkorenen, zijn eigen hagiografieën en legenda aura, monumenten en herdenkingsrituelen. De schrijfster Jessica Durlacher beschreef in *NRC Handelsblad* het rouwbeklag als een uiting van post-calvinistische religiositeit (28-9-2004).⁵⁸ Zoals de eerder genoemde reïncarnaties van het messianisme duidelijk maken, is in het moderne Nederland de behoefte aan gidsen, idolen en helden allerminst verdwenen. Naar aanleiding van de dood van André Hazes stelt het *NRC Handelsblad* zelfs dat die in de huidige tijd juist opvallend groot is. Aan hun levens spiegelen we ons, en dromen we van roem, eer en hartstochten.

Nieuws is er ook. Het gaat misschien wat ver om in elke kikker een prins te vermoeden, maar de enorme belangstelling bij de dood van Hazes illustreert dat voor dweeplust of het uitgroeien tot een idool allang geen grootse prestaties, uitzonderlijke moed of een voorbeeldige levenswandel meer worden gevraagd. Met de toonzetting van een tandartsboor stelt de kwaliteitskrant hierover: 'Tegenwoordig is het simpele figurantendom in een soapserie al genoeg om tot de schare der wonderden te worden gerekend. [...] Niet voor niets zat een heel

Ajax-stadion vol bij de begrafenis van de middelmatige blues- en schlagerzanger alsmede alcoholist Andre Hazes. [...] Beroemdheden, en toch menselijk gebleven. De helden van onze tijd zijn antihelden, maar we vereren ze er niet minder om.' (NRC Handelsblad, 8-4-2005). De Volkskrant kan zich hier helemaal in vinden: 'Hazes was geen Nobelprijswinnaar, maar een volkszanger op zijn retour. De adoratie en tranenvloed bij zijn dood zeggen daarom veel over de keuze van onze idolen. Niet langer vertegenwoordigen die de hoge cultuur: hedendaagse idolen zijn volks, informeel, even gewoon en narcistisch als de fans die zich in hen moeten herkennen. In de populaire cultuur heerst de heffe des volks.' Theo van Gogh geldt voor de krant als een andere exponent van de massacultuur. 'Maar net als Hazes werd Van Gogh meer dan een beetje welwillend gadeslagen door de elite. Populair in volkswijk, slaapstad en grachtengordel, belichamen de nieuwe idolen de culturele convergentie die tekenend is voor onze tijd: niet hoog, niet laag, maar van iedereen.' (de Volkskrant, 18-12-2004). Burgemeester Cohen formuleerde het wat milder. 'Gewoon en bijzonder,' sprak hij in de Arena over Hazes. 'André was een gewone jongen, maar tegelijkertijd heel bijzonder door de macht van zijn stem en de kracht van zijn liedjes.'

Het oeuvre van Jordaan en Hazes vormt een voorbeeld van een stijgend cultuurgoed na aanvankelijke verguizing door de culturele elite, die hen beschouwde als (in het beste geval) sentimentele cafézangers met als gedeelde inspiratiebron het Prisma rijmwoordenboek (Hazes: 'Ik zag haar op het perron, ik wou dat ik haar kon.') Dat *dédain* geldt vooral voor Johnny Jordaan, wiens muziek geruime tijd door vrijwel alle zenders met uitzondering van de AVRO werd geboycot. Toch waren beide zangers aan het einde van hun leven onmiskenbaar hip bij ook de eertijds zo kritische elite, al was het maar als min of meer ironisch of modieus omarmde representanten van de postmoderne volkscultuur. 'Wat toen ordinair was, is nu cult,' sprak de voormalige presenter Herman Emmink in augustus 2005, bij een terugblik op Jordaan.⁵⁹

Tussen de twee volkszangers bestaan een paar duidelijke verschillen. Zo ligt er bij Jordaan veel meer tijd tussen het carrièrehoogtepunt en het tijdstip van overlijden dan bij Hazes. De

begravenis van de eerste bleef veel meer binnen de structuur van de gevestigde (kerkelijke) religie dan de melange aan affectieve, kunstzinnige en semi-religieuze elementen die deel uitmaakten van de Arena-plechtigheid. Ook vormden de aanwezigen in 1989 een homogener gezelschap, gevormd door de echte achterban van de ‘parel van de Jordaan’. Dat is een verschil met het eerbetoon aan Hazes, dat een aanzienlijk heterogener gezelschap bijeenbracht, waarbij vermoed mag worden dat het oeuvre van de zanger voor een aantal aanwezigen en televisiekijkers vooral als *camp* fungeerde.

Tussen de achterban van het voetbal en degenen die te hoop liepen bij de dood van Fortuyn en Hazes bestaat een zekere overlap. Feijenoord-supporters waren aanwezig bij de begravenis van de eerste en Ajax-fans verzamelden zich in september 2004 voor de poorten van de Arena. Ook de nationale variant van ADHD die verbonden is met de prestaties van het vaderlandse voetbal-elftal kent zijn verlossers, heiligen en helden. De Rotterdamse skyline wordt al lang niet meer gedomineerd door kerken, maar – ten tijde van Euro 2000 – wel door een tientallen meters hoog portret van Edgar Davids (de ‘pittbul’ van Oranje), die vanaf het glaspaleis van Nationale Nederlanden minzaam neerkeek op het aardse gewriemel over de Brienoordbrug. Op nauwelijks kleiner formaat verscheen in dezelfde stad vier jaar later zijn collega Ruud van Nistelrooij op de gevel van het Pathé-theater aan het Schouwburgplein.

Anno 1934 baarde men nog opzien door met een te Mi-laan verzameld select gezelschap met de nationale driekleur te wapperen en een welgemeend ‘Hup Holland hup’ aan te heffen. De kranten deden daar met een mengeling van geamuseerde verbazing en vertedering verslag van in de marge van het wereldnieuws. Tegenwoordig steken hele stadswijken zich in de aanloop van een toernooi acuut in het oranje en vindt avond aan avond op verscheidene zenders tegelijk een diepgaande wedstrijdbespreking plaats. Het voetbal wordt daarin als een zaak van nationaal belang gepresenteerd en de emotie tot het kookpunt opgevoerd. Een falende bondscoach wordt als de bok van Leviticus met zonde beladen de woestijn ingejaagd, de maker van de winnende goal als redder des vaderlands binnengehaald.

En al die tijd lopen supporters er massaal bij alsof ze op weg zijn naar een gekostumeerd bal en met lijm aan hun lichaam door een feestartikelenwinkel zijn gelopen. Het stilerende vermogen van de televisie moet niet worden onderschat. ‘Zonder de kleurentelevisie zou oranje nooit de nationale feestkleur zijn geworden,’ is een rake observatie van Schnabel (2004: 46).

Rond het Nederlands elftal wordt de rivaliteit die het clubvoetbal typeert tijdelijk vervangen door een nationale verbroedering die in de loop der jaren steeds expressiever is geworden. Dat clubvoetbal is de afgelopen decennia in toenemende mate geteisterd door het deraillerende gedrag van de harde supporterskernen, die in de krantenkolommen handzaam worden samengevat met de naam van het tribunevak waar zij bij wedstrijden verzameld zijn: de F-side, North-side, Z-side, Bunnikzijde, vak-G, vak-X etc. Menige hedendaagse club zit in zijn maag met de *amour fou* van dit soort fans, die met hun communale identiteit, clantotems, clubhuiscultuur en straatmores gaandeweg als een morsige benedige speldbrekers luidruchtig te kijk staan in de door commerciële belangen beheerste wereld van het moderne professionele voetbal. Tussen de vroede vaderen van dat hedendaagse voetbal (ook wel aangeduid als bobo's) en de gewone fans bestaat een grotere afstand dan bij de clubbestuurders van de oude stempel het geval was. De worteling in specifieke stadswijken en lokale gemeenschappen is aan slijtage onderhevig en de clubkleuren worden verdedigd door een, vooral na het Bosman-arrest, snel aangezwollen contingent broodvoetballers uit alle windstreken. Vooralsnog lijkt het Oranje-elftal compensatie te bieden voor de erosie van de oude bindingen en – zeker bij grote toernooien – een galvanisering tot stand te brengen in de relaties tussen uitlenopende groepen.

Vaak zijn ze nog in oma's kast te vinden of komen ze bij een verhuizing van de zolder: curiosa die is verbonden met een denkwaardige gebeurtenis in het koningshuis – echte souvenirs dus. Doeken, plaquettes, albums en portretjes, bekertjes en mokken, borden en trommels, zilveren lepeltjes en koekplanken (een vierhonderd jaar oude traditie die loopt van prins Maurits tot de verloving van Bernhard en Juliana in 1936) – het zijn kleine

markeringspunten van een collectieve identiteit, die inmiddels een hoog museaal gehalte hebben. De Anton Pieck-nostalgie van een lepeltje met een majesteitelijk konterfeitsel en de meer getemperde emoties bij koninklijke huwelijken steken vandaag de dag wat af tegen de periodieke nationale hyperactiviteit rond grote voetbaltoernooien. Helemaal zonder emoties gaat het er overigens zeker niet aan toe. Gaandeweg is er steeds meer aandacht voor het privé-leven van de Oranjes gekomen en dan niet alleen in de kappersbladen en slechts gericht op de succesvolle inburgering van Máxima of de geboorte van een nieuwe Oranjetelg. Ook de serieuze pers stortte zich massaal op de ziekte van prins Claus en prinses Juliana, de kwestie-Zorreguieta, de kwesties-Margarita en Mabel Wisse Smit, de handel en wandel van prins Bernhard. Over de resultaten van deze staaltjes van *investigative journalism* wordt ook met veel minder terughoudendheid bericht dan ten tijde van de Greet Hofmans-affaire in 1956 of zelfs maar de Lockheed-affaire, twintig jaar later.

Maar de bindende kracht van het andere Oranjegevoel moet niet onderschat worden. Het is duidelijk dat dit sinds de dagen van de stamvader Willem van Oranje geldt in historische zin. Verscheidene malen vonden de Oranjes en het volk elkaar in een gezamenlijk verzet tegen de regentenelite. Koninginnedag en de Oranjemythe zijn voorbeelden van de *invention of tradition* waarbij uitdrukkelijk (door de gegoede liberale burgerij) gestreefd werd naar een overbrugging van de nationale verdeeldheid ten gevolge van verzuiling en klassenstrijd, met het koningsschap als bovenpartijdig instituut (Huijsen 2002; Hobsbawn 1983). Ook in het hedendaagse Nederland vervult het staatshoofd nog steeds een mediator-rol en fungeert zij als symbool van nationale eenheid; bij ceremoniële plechtigheden zoals prinsjesdag of de dodenherdenking, maar ook bij nationale rampen. Hoewel hun hoogtijdagen in de eerste decennia van de twintigste eeuw en na de Tweede Wereldoorlog liggen, telt ons land nog altijd zo'n 1200 oranjeverenigingen en oranjecomités. Die beperken hun activiteiten niet tot het organiseren van aubades en de bevordering van het koekhappend volksdansen en zaklopend ringsteken, maar zijn bijvoorbeeld ook vaak betrokken bij de herdenkingen op 4 en 5 mei.

Nieuwe bindingen?

Volgens de socioloog Cas Wouters heeft iedere mens verbondenheid nodig met een gemeenschap die verder gaat dan de eigen kring. 'Door het afnemen van de sociale cohesie hebben mensen weer behoefte aan nieuwe vormen van collectiviteit, al is het slechts eenmalig en heftig.'⁶⁰ 'Globalisering en europeanisering vergroten de behoefte aan gevoelens van gemeenschap en samenhang', stelt de communicatiewetenschapper Liesbet van Zoonen.⁶¹ Over het haken naar 'nieuwe bindingen' doen allerlei veronderstellingen de ronde en ook over de kenmerken waaraan die nieuwe bindingen moeten beantwoorden. Zo meent ook de cultuurpsycholoog Van de Lans (naar aanleiding van de 'oranjekoorts' bij voetbalkampioenschappen): 'Ontzuiling en individualisering wordt gecompenseerd door een gevoel van verbondenheid die ons in het normale leven ontnomen is. [...] De vrijblijvendheid van een lidmaatschap van het hossende Oranjelegioen is daarom ideaal: het duurt maar een maand.'⁶²

Met allemaal een oranje muts op het hoofd en een oranje bolletje op de autoantenne, onder de oranje vlaggetjes, ballonnen en slingers die wapperen boven straten verlichtigd met voetbalgraffiti en oranje verf op de gevels, voelt men zich samen één en verschaft een straat of buurt zich een gezamenlijke identiteit, al is het maar voor de duur van het toernooi.⁶³ Lokale overheden, woningbouwverenigingen en welzijnsmedewerkers nemen hier gretig nota van en proberen de oranjeroes aan te wenden ter verbetering van de sociale cohesie in de buurten (Kullberg 2001, 2004).

Het hoeft allemaal niet zo vluchtig. Naar aanleiding van de vuurwerkcramp in Enschede (13 mei 2000) constateert Schuyt dat dergelijke catastrofes een prikkel vormen voor interculturele verbroedering, onderlinge solidariteit en daadwerkelijke informele hulpverlening. Op momenten dat zij nodig is, blijkt de saamhorigheid er ook te zijn – en niet alleen bij voetbalwedstrijden.⁶⁴ Na verloop van tijd plegen zulke gemeenschapsgevoelens wel weer weg te ebben, maar een dergelijke *stand-by* solidariteit is een waardevol gegeven. Zij beperkt zich niet tot kunstmatig geënceneerde sensationele momenten, zoals de oranje straten

ten tijde van een internationaal voetbaltoernooi, de plotselinge toename van het sociale verkeer bij de dood van bekende personen (Fortuyn, Hazes) of geïnstitutionaliseerde herdenkingen en festijnen (bevrijdingsdag, koninginnedag, carnaval, Sinterklaas, Sail Amsterdam, de Elfstedentocht). Bij catastrofes is ook sprake van een 'Scrooge-effect'. Als mensen geconfronteerd worden met de eindigheid van hun bestaan blijken ze eerder geneigd tot hulpbetoon en pro-sociale houdingen, iets dat uit experimenteel onderzoek naar voren komt (bijv. Jonas et al. 2002).

Tijdbestedingonderzoeken laten zien dat mensen minder met hun burens praten dan pakweg vijftig jaar geleden, maar dat betekent niet dat het einde van de sociale cohesie nabij is, zoals ook geïllustreerd kan worden via de spontane tochten in reactie op zinloos geweld of het nationale saamhorigheidsgevoel bij inzamelingsacties als destijds 'Open het Dorp' en – recenter – naar aanleiding van de verwoestingen door de tsunami. In de maanden na de aanslagen op September 11 stelt Robert Putnam, op basis van opiniepeilingen vast dat de Amerikanen hun vrienden, burens en politieke instituties herontdekten, dat het onderlinge vertrouwen steeg en de solidariteitsgevoelens toenamen (Putnam 2002). In dezelfde tijd zeiden Nederlanders zich, in de nasleep van de terroristische acties, wat onveilig te voelen, maar was men minder terughoudend in zijn uitgaansgedrag en ook minder angstig in zijn contacten met onbekenden (Elffers et al. 2002). Zo hebben grote gebeurtenissen vaak vele kleine gevolgen.

Dat collectief ervaren en theateraal vormgegeven geschoktheid, angst, verdriet, ergernis of opgetogenheid wellicht als compensatie dient voor een teloorgang van de sociale cohesie in veel sectoren van de hedendaagse samenleving, is een gedachte die door veel auteurs is verwoord. Volgens Hart et al. (2005) zijn menselijke relaties, individueel zelfvertrouwen en collectieve wereldbeelden met elkaar verbonden en compenseren mensen een bedreiging van één van de componenten van dit zekerheidsstelsel (van bijvoorbeeld een positief zelfbeeld) door de andere te mobiliseren (culturele waarden of intermenselijke verbondenheid). In de invloedrijke *terror management theory* wordt gesteld dat mensen steun bij gelijkgestemden zoeken, pro-sociaal

gedrag vertonen en sterker geneigd zijn in vijandbeelden te reneren wanneer hun besef van de dood wordt geactualiseerd (bijv. Greenberg et al. 1990, 1997; Jonas et al. 2002; Navarette et al. 2004). Het kan gepaard gaan met de schepping van 'imaginair gemeenschappen' en vormen van *symbolic citizenship* rondom breed als indrukwekkend ervaren gebeurtenissen. Die bestaan in de vorm van mentale voorstellingen van wat ons samen bindt (en daarmee ook wat ons scheidt van andere groepen of culturen) onder verwijzing naar een collectief herinnerd, gedeeld verleden of desnoods een mythe of *invented tradition* (Hobsbawm en Ranger 1983). Ze vormen een vruchtbare voedingsbodem voor zgn. *emerging rituals* en nieuw ritueel repertoire (Grimes 1993). Soms is er sprake van wat de antropoloog Turner 'antistructuur' of *communitas* noemt: 'the direct, immediate, and total confrontation of human identities which tends to make those experiencing it think of mankind as a homogeneous, unstructured and free community' (Turner 1969: 96, 132).

In zijn godsdienstsociologische hoofdwerk *Les formes élémentaires de la vie religieuse* beschrijft Durkheim de koortsachtige opwindings ('grande effervescence collective') waarmee dergelijke doorbraken van de dagelijkse routines, gebruikelijke sociale orde en gestructureerde loop van het maatschappelijk leven gepaard gaan. Uitvoerig beschrijft hij de massale samenkomsten, waarin passies hoog opblaaien en mensen vatbaar worden voor gevoelens en handelingen, waartoe ze op eigen kracht niet in staat waren geweest.⁶⁵ Veelal worden gangbare rollen en normen voor even op hun kop gezet en vallen sociale grenzen en statusverschillen weg. De Franse etnoloog Arnold van Gennep sprak daarom van een 'liminale fase' (Durkheim 1912; Van Gennep 1991). De aanstekelijkheid van emoties is een bekend gegeven in de sociale psychologie (men spreekt daar van 'emotional contagion'). De uitwisseling van denkbeelden verloopt heel goed zonder dat er sprake is van face-to-face-relaties, maar direct contact is wel belangrijk voor de overdracht en beïnvloeding van emoties in een groep. Eerder dan via woorden wordt de expressie van emoties waargenomen via nonverbale signalen: de gelaatsuitdrukking van anderen, hun lichaamstaal, de toon waarop zij spreken (Schoenewolf 1990). Onderzoek leert dat de eerste stap

in de emotionele beïnvloeding doorgaans bestaat uit een spontane, vaak niet bewuste mimicry, waarbij mensen de gelaatsexpressies, lichaamstaal, spraakpatronen en vocale tonen van de ander(en) imiteren (Chartrand en Bargh 1999; Ekman et al. 1976; Hartfield et al. 1995; Lundqvist en Dimberg 1995; Neumann en Strack 2000). Daarnaast nemen symbolen en symbolisch handelen eveneens een belangrijke plaats in. Het gekozen tijdstip en de plek van samenkomst, de voorwerpen die worden gepresenteerd, de kleding die men draagt, wat men zegt, zingt of doet: ze verwijzen naar andere inhoud, naar een bredere werkelijkheid. Ze zijn alleen te begrijpen als men de codes en conventies kent van de betreffende (sub)cultuur: de rode vlaggen bij Domela Nieuwenhuis, de balbeque op wedstrijdavonden van het nationale voetbalelftal, het hikkende Mokumse vibrato bij Johnny Jordaan.

Veel van wat er plaatsvindt, is bekend uit studies naar rituelen (o.a. Grimes 1990; Post et al. 2002). Zoals de vaste patronen, de herkenbare vormgeving en het element van de herhaling, maar ook de centrale plaats die het handelen en het gebaar innemen, gericht op symbolen en vrijwel altijd onder verwijzing naar een verleden. Typerend is ook het collectieve karakter van de gebeurtenis: het betreft samenkomsten waarin de groepsidentiteit wordt bevestigd en waarin een gedeelde (emotionele) ervaring in een gezamenlijk herkende en beleefde (mythische) traditie wordt geplaatst. Aldus kunnen gevoelens tot expressie worden gebracht, maar tevens gekanaliseerd en in een verband geplaatst dat mensen in ongewisse tijden helpt zich te oriënteren en angst, radeloosheid en anomie te bezweren (Lukken 1999). Rituelen zijn vaak beschouwd als een sociale methode om de angst voor het onbekende te beteugelen.

Oranjefeesten, sportverdwazing, rouw om de dood van bekende landgenoten: ze hebben een tijdelijk karakter. Bevangen door een oceanisch gevoel deelt men zijn gevoelens met anderen, maakt men voor even deel uit van iets dat de grenzen van de eigen persoonlijkheid overstijgt en wordt schouder aan schouder het broze leven verdedigd tegen de listen en lagen van het wrede lot. De emoties zijn vaak hevig maar ook kortstondig en vormen zelden de basis voor een even massaal voortgezette traditie.

Nadat de laatste maten van het *You'll never walk alone* weggestorven zijn, gaat men weer over tot de orde van de dag. De belangstelling viel tegen bij de herdenking van prinses Diana, een jaar na haar fatale auto-ongeluk, en bij de herbegravenis van Fortuyn. Dat geldt ook voor de kijkcijfers van de zesdelige documentairereeks 'Namens André', waarin de TROS vanaf 14 augustus 2005 Hazes' weduwe Rachel volgde in haar inspanningen om de laatste wensen van haar echtgenoot in vervulling te laten gaan.⁶⁶

Doorgaans reikt de sociale identificatie ook niet zo ver als bij Turners *communitas*. Bij wat er aan sociale verbanden uit voortvloeit, gaat het toch vooral om 'lichte gemeenschappen' (Hurenkamp 2004), 'peg communities' (Bauman 2000) of alleen incidentele samenkomsten. De sociale cohesie gaat meestal niet verder dan *weak ties* met een vrijblijvend karakter die zich niet veel langer manifesteren dan de duur van het toernooi, de begrafenis of het festijn waardoor ze zijn opgeroepen. Maar toch: er mag dan wel geen sprake zijn van ingrijpende of langdurig effecten, ze kunnen wel gevoed worden door ervaringen van anomalie of een soort crisisgevoel en onbehagen in de cultuur dat sinds langere tijd aanwezig was. Ook blijven ze bij het verstrijken van de tijd vaak diffuus aanwezig binnen de grenzen van een subcultuur of in de vorm van een gedeelde symbolische werkelijkheid. Waar het gaat om 'nieuwe bindingen' lijken enkele algemenere verschuivingen relevant, die ook elders zijn besproken.⁶⁷

1 *Van honkvaste gelovigen naar spirituele nomaden*. De eerste is die van een (vaak levenslange) groepsidentiteit en groepsloyaliteit naar een '*believing without belonging*' (Davie 1994). De belangstelling voor bepaalde onderwerpen is niet verdwenen, maar men wil er ook niet op vastgeschroefd worden. De situatie in levensbeschouwelijk Nederland kan als illustratief gelden. Nog altijd vormen de kerken belangrijke sociale gemeenschappen en is de plaatselijke gemeente of parochie een van de belangrijkste plaatsen waar Nederlanders elkaar regelmatig ontmoeten en gerekruteerd worden voor participatie. Maar voor een groot en almaar groeiend deel van de bevolking fungeren de kerken als een soort openbare nutsbedrijven: niet bedoeld om je activiteiten er voortdurend op af te stemmen, maar om er gebruik van te maken als dat nodig is, bij biografische overgangsmomenten

bijvoorbeeld, nationale gebeurtenissen of collectieve rouwverwerking. In Nederland worden de kerken door steeds kleinere minderheden in stand gehouden ten behoeve van velen. De al genoemde Grace Davie spreekt van *vicarious religion* (Davie 2001).

De leegloop gaat niet gepaard met een aanwas bij organisaties als het Humanistisch Verbond (dat vandaag de dag over ongeveer hetzelfde ledental beschikt als in de tijd dat de ontkerkelijkheid vol op stoom kwam) of van het percentage dat zich als atheïst betiteld (dat is nog altijd gering). Het gros van de bevolking bekent zich noch tot orthodoxe kerkelijkheid noch tot het andere uiterste van een overtuigd ongelooft. Religie is geïndividualiseerd en gedemocratiseerd. Er is minder externe dwang en meer spiritueel zoekgedrag gekomen dat vaak uit zeer uiteenlopende bronnen put en zich moeilijk laat vangen in traditionele categorieën. Individuele geloofsbeleving is zeker niet nieuw, wel dat Nederlanders zo massaal vanuit een levensbeschouwelijke patchwork-identiteit in het leven staan.

De keuzevrijheid binnen de Nederlandse samenleving is al sterk gegroeid en zal nog verder toenemen: waar wil ik bijhoren, welke rol neem ik daarbij op mij en hoe lang blijf ik dat doen – er is meer zapgedrag. Er zijn minder vaststaande zekerheden en automatismen, er is meer zoekgedrag van burgers naar kanalen via welke zij uitdrukking kunnen geven aan wat hen ter harte gaat. Initiatieven worden vaker genomen vanuit besef van eigen verantwoordelijkheid en met inzet van de eigen persoonlijkheid (die men dan ook erkent en gewaardeerd wil zien). De binding met organisaties vertoont steeds vaker de trekken van een lat-relatie die ruimte laat voor wisselende contacten, organisaties zelf steeds vaker die van een soort participatie uitzendbureaus. Leefstijl wordt steeds belangrijker als motivatie tot participatie. Organisaties als bijvoorbeeld Amnesty International of Greenpeace hebben een hoge symboolwaarde. Via hun donateurschap drukken mensen uit waar ze bij willen horen en zich mee identificeren, wat ze nastreven of graag anders zouden zien.

2 *Van clubhuis naar gironummer*. Tegelijkertijd is er sprake van een verschuiving waarin een tamelijk vanzelfsprekende verankering in een bepaalde traditie plaatsmaakt voor een houding

die eerder kan worden samengevat met het parool *quest is best* (van de psycholoog Daniel Batson). Veel van de huidige organisaties op het middenveld stammen uit een denkwereld, waarin de organisatie of de groep als primair gold en de persoon op de tweede plaats kwam. Men was allereerst gereformeerd of katholiek, vervolgens ook nog Nederlander. Een fijn vertakt conglomeraat van verzuilde organisaties begrenste de psychologische actieradius. Media en opinion leaders uit eigen stal leverden de oren en ogen waarmee de omringende samenleving werd waargenomen, omheiningen hielden de kudde op peil en groepsidentificatie maakte de participant. De organisatiestructuur was hiërarchisch en bureaucratisch. Zij was piramidaal met aan de basis een brede vertakking in allerlei lokale afdelingen.⁶⁸

Dat past allemaal minder in de huidige tijd en lijkt niet binnen afzienbare termijn zijn aantrekkingskracht te herwinnen. Traditionele maatschappelijke verbanden (dorp, buurt, klasse, kerk, gezin) hebben veel van hun dwingende karakter verloren en de ruimte om het leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten is aanzienlijk gegroeid. Dat mensen steeds meer zichzelf nemen als uitgangspunt van denken en handelen en hun eigen leven als integratiebron van sociale betrekkingen, verdraagt zich slecht met negentiende-eeuwse ideeën over organisatievorming. Maar daarmee is niet gezegd dat individualisering gemeenschappelijke strevingen, groepsbewustzijn, gemeenschapsvorming of collectieve belevingen uitsluit. We hebben daar verschillende voorbeelden van genoemd.⁶⁹ Veel ideële organisaties floreren en er blijft behoefte aan gezamenlijke identificatie, bij rampen en herdenkingen, rondom het koningshuis, naar aanleiding van sportevenementen etc. Mensen herkennen elkaar ook in het belang dat zij aan individualiteit hechten en zijn bereid zich daar samen sterk voor te maken. Een individualiserende samenleving is dus niet per se een egocentrische samenleving. Wel gaat de individualisering gepaard met het verdwijnen van emancipatoire motieven als basis om zich te organiseren.

De organisaties die vanaf de tweede helft van de negentiende ontstonden onder de paraplu van de verzuiling waren net als de sociale bewegingen uit de jaren zestig en zeventig van de afgelopen eeuw voor een belangrijk deel gericht op de emanci-

patie van bevolkingsgroepen (de gereformeerde kleine luyden, katholieken, arbeiders, boeren, vrouwen, homoseksuelen). Zij stelden die groepen in staat een rol op het publieke schouwtooneel voor zich op te eisen en als volwaardige burgers aan de democratie deel te nemen. Maar emancipatie als inspiratiebron droogt langzaam op. De relaties met organisaties worden overwegend functioneler en anoniemer. De band met organisaties beperkt zich veelal tot een donateurschap of abonnement op een tijdschrift. De organisaties worden een facilitair rol toebedeeld: ze moeten de infrastructuur en middelen leveren waarmee men vervolgens zelf of met andere geïnteresseerden aan de slag gaat, kleinschalig en syncretistisch maar daarom niet minder gemotiveerd. Vanuit de organisaties is er minder sturing en dwang langs verticale lijnen, maar een eerder dienstbare, klantgerichte opstelling, interactief en bijsturend, gebaseerd op meer egalitaire verhoudingen.

3 *Doe het zelf!* Met dit alles gaat nog een andere verschuiving gepaard. Die komt erop neer dat cultuur steeds minder fungeert en wordt gezien als een totaalpakket (van denkbeelden, normen, waarden, gewoonten, handelingen, omgangsvormen), waarin je al vroeg, binnen de veilige omslotenheid van een vaststaande groep, wordt gesocialiseerd door ouderen met meer levenservaring en dat je na verloop van tijd als welgevulde ransel meeneemt op je verdere levensweg. Er is een andere visie op cultuur verbreid geraakt, waarin cultuur eerder wordt gezien als een los-vaste verzameling modules en brokstukken, die je al naargelang de momentane behoefte en levensfase aanspreekt. Cultuur krijgt steeds meer het karakter van een open project, verbonden met een dynamisch proces waarbij je zelf aan de slag gaat en dat vorm krijgt vanuit de uiteenlopende identiteiten en voortdurende rolwisselingen die het moderne leven met zich brengt.

Onder invloed daarvan ontwikkelt de Nederlandse civil society zich van een conglomeraat van logge mammoetorganisaties tot een participatoire proeftuin. Die ontwikkeling is sterk bevorderd doordat traditionele sociale restricties op het handelen van mensen losser zijn geworden en levensterreinen die voorheen als onvermijdelijk en gefixeerd werden gezien, steeds

meer werden behandeld als onderwerp van keuze en eigen verantwoordelijkheid.

Naast de in naam van een stichting met honderdduizenden donateurs lobbyende professional zal op het toekomstige middenveld ook de ‘politieke knutselaar’ alom aanwezig zijn.⁷⁰ De ingenieur – representant van het industriële tijdperk – wordt afgelost door de ondernemende doe-het-zelver: in het bedrijfsleven, in de politiek, in de vormgeving aan het dagelijks leven en ook op het maatschappelijk middenveld. Hij redeneert niet deductief, vanuit grootse ontwerpen en een planmatige, gecalculerde en gestandaardiseerde inzet van hulpbronnen, maar hij handelt inductief, vanuit wat hij aantreft in zijn omgeving en in directe reactie daarop, gekleurd door zijn persoonlijke beleving en met gebruik van wat hij op zijn levensweg aan inzichten heeft verzameld. Daarbij plaatst hij veelal oude dingen in een nieuwe context (bijvoorbeeld het starten van een chatbox waarin leden van zijn sportclub van gedachten kunnen wisselen) en combineert hij zaken die traditioneel tot heel verschillende contexten gerekend worden (bij de aanschaf van koffie, meubels of sportschoenen bijvoorbeeld let hij op ideologische aspecten van de productiewijze: kinderarbeid, milieuverontreiniging, mensenrechten, dictatoriale regimes).

4 *Van plaatsbewijs naar cyberspace.* De oude structuren waren veelal geografisch verankerd en verbonden met een specifieke leefsituatie. Oude pleisterplaatsen van het informele publieke leven buiten gezin en werkkring⁷¹, waar mensen elkaar ontmoetten, samen ontspanden en de dagelijkse gebeurtenissen doornamen, ondervinden vooral bij de jongste generatie nu al flinke concurrentie van virtuele contacten in cyberspace, en dat zal zeker niet minder worden.⁷² Plaatsgebonden vormen van sociale interactie worden minder dominant. De belangrijke rol van internet bij de gezamenlijke emoties rond de dood van Fortuyn en Hazes vormt een voorbeeld van de ‘virtualisering’ van sociale relaties. Het is een belangrijke ontwikkeling voor de sociale infrastructuur van de civil society.

Tijd en ruimte krijgen een andere betekenis in cyberspace. Via computer-gemedieerde netwerken kunnen veel meer mensen gelijktijdig communiceren en participeren dan via face-to-face

contacten; vergeleken met de oude massamedia is die communicatie veel meer gekenmerkt door gelijkwaardigheid en bottom-up initiatieven. Grote aantallen mensen met een zeer diverse achtergrond die elkaar anders nooit zouden hebben ontmoet, komen met elkaar in contact. Er is sprake van 'weak ties' die van groot belang zijn voor de verspreiding van ideeën en het samenbrengen van onderling sterk verschillende mensen (Granoveter 1983). Onder invloed van de ICT-ontwikkelingen zal de betekenis van individualisering veranderen. In plaats van het verlaten van traditionele sociale verbanden die op allerlei levensterreinen voortdurend dezelfde collectieve identiteit weerspiegelen, zal het betrekking gaan hebben op het combineren van vele uiteenlopende verbanden, netwerken of informatiestromen op basis van een persoonlijke, maar veelvormige en dynamische identiteit.

Volgens Bovens (2003) kan internet in potentie belangrijke democratische functies vervullen. Allereerst in de vorm van informatieverschaffing aan de burgers, die via internet sowieso makkelijker toegang krijgen tot vele informatiebronnen. Vervolgens in de vorm van mobilisatiemedium en marktplaats van nieuwe participatievormen. Tenslotte kan het internet directe contacten tussen burgers en politieke vertegenwoordigers vergemakkelijken. Internet kan veel functies hebben voor organisaties: e-mail-lobbying bij volksvertegenwoordigers en bestuurders, het mobiliseren van activisten of leden, informatieverschaffing via nieuwsbrieven en dergelijke, het inzamelen van geld en rekruteren van supporters, het communiceren van standpunten naar het publiek en de media. Internet is met name nuttig voor transnationale netwerken waarin bepaalde zaken worden bepleit. Via het internet kunnen mensen zich aanmelden voor advocacy- en lobbygroepen, deelnemen aan online-discussies, steun betuigen bij een organisatie en elektronische petitie laten circuleren, nieuwsbrieven met besluitvormingsuitkomsten en acties ontvangen etc. Het beschikbare onderzoek maakt duidelijk dat het internet politieke expressie en mobilisatie vergemakkelijkt en de kosten van informatie en communicatie drukt, maar dat onder hen die deze bronnen gebruiken de groepen oververtegenwoordigd zijn die al het meest actief zijn via niet-virtuele kanalen (Norris 2001).

Enkele lijnen naar verder onderzoek

Erlebnisgesellschaft

De beschreven gebeurtenissen bleken aanleiding te geven tot sterke collectieve emoties: van de eerbiedige stilte en steeds weggepinte traan bij de begrafenis van Domela Nieuwenhuis tot de publieke uitbarstingen van woede op de avond na de moord op Fortuyn. Van het gesnotter van rijk getatoeëerde kleerkasten bij de Hazesmanifestatie in de Arena tot het opgetogen gejuich bij Juliana's huwelijk. Of denk aan de wekenlange staat van opwinding en exuberante decoratiedrang van het Oranje supporterslegioen, waarbij de euforie zich telkens plotsklaps kan ontladen in diepe ontgoocheling en verbittering over de zoveelste onverdiende nederlaag. Er zijn legio interpretaties en 'verklaringen' van dergelijk uitslagen in het emotionele klimaat; enkele klassieke analyses werden in het voorgaande al aangestipt.

Tegelijkertijd zijn er ook nieuwe aspecten. Zij vormen het centrale thema van een andere deelstudie binnen *Het Ongekende Nederland*-project, gewijd aan de 'intensivering' van de beleving van gebeurtenissen. Niet alleen oranjegekte en nationale verslagenheid bij het verscheiden van *celebrities* zijn betrekkelijk recente fenomenen, in de verwerking van rampen lijkt er eveneens iets veranderd en die verandering heeft zich in de afgelopen decennia voltrokken. Dat is ook de strekking van een artikel in het *Algemeen Dagblad* (23-3-2002; vgl. Post et al. 2002 en Beunders 2002). Daarin worden de onderkoelde reacties bij de vliegtuigramp van Tenerife (in 1977, waarbij 583 mensen omkwamen) vergeleken met die bij de Bijlmerramp van 1992. De conclusies zijn onverminderd van toepassing op de in het voorgaande gepresenteerde vergelijkingen tussen de dood van respectievelijk Domela Nieuwenhuis en Fortuyn of Jordaan en Hazes. In het geval van Tenerife waren de plechtigheden sober en de berichtgeving in de media ingetogen: geen live-beelden op de landelijke televisie, zinderende emoties of interviews met de getroffen, geen 'ramptoerisme' ook of het assertief aan de kaak stellen van de handelwijze van autoriteiten.

In dit essay ging het vooral om een historische vergelijking aan de hand van een beperkt aantal voorbeelden. Verschillende au-

teurs hebben geprobeerd de emotionalisering te plaatsen in een historisch kader. Gerhard Schulze bijvoorbeeld, voert de opkomst van de *Erlebnisgesellschaft* (die volgens hem vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstaat) terug op het hoge welstandspeil, de ermee verbonden enorme toename van keuzemogelijkheden op allerlei levensterreinen en de gelijktijdige afbrokkeling van het sturende vermogen van oude sociale verbanden.⁷³ Ze zouden ertoe geleid hebben dat moderne Westerlingen mensen, dingen en gebeurtenissen beoordelen aan de hand van het criterium van het innerlijk welbevinden en de persoonlijke beleving (Schulze 1995). De afbrokkeling van oude sociale verbanden – zoals het kerkelijk leven – speelt ook bij onder andere West een prominente rol. In zijn filippica tegen de moderne ‘conspicuous compassion’ en het gemors met tranen bij de dood van mediasterren schrijft hij: ‘Mourning sickness is a religion for the lonely crowd that no longer subscribes to orthodox churches. Its flowers and teddies are its rites, its collective minutes’ silences its liturgy and mass.’ (West 2004: 66). Andere auteurs kiezen voor een wat rustiger godsdienstsociologische benadering. Zoals Campbell, die, met een aanvulling op Webers bekende essay over de protestantse ethiek, een historische relatie legt tussen de huidige gevoelscultuur (met haar hang naar hedonisme en romantiek) en de piëtistische puriteinse traditie (Campbell 1993). Er is wel vaker een verband geconstateerd met (bevindelijke) componenten van de Calvinistische traditie. Zoals door Lowney, die in een uitgebreide analyse de emotionele sessies die in veel talkshows vallen waar te nemen vergelijkt met de opwekkingsbijeenkomsten ten tijde van de negentiende eeuwse Second Great Awakening (Lowney 1999).

Op Nederlandse bodem heeft Beunders de ‘emotionalisering’ van de samenleving beschreven. Hij ziet deze als ‘de emancipatie van de burger’ en meent dat zij haar beslag heeft gekregen tussen 1989 en 2001. Huilen *en plein public* (van gewone mensen, politici en artiesten) raakte toen algemeen geaccepteerd en werd bij gelegenheid zelfs ronduit geëist als teken van empathie en authentieke beleving.⁷⁴ Nadat in de eerste helft van de vorige eeuw de controle op emoties hoogtij vierde, lijken we in de loop van de jaren negentig opnieuw beland in de *Empfindsamkeit* en

Sturm und Drang van de tweede helft van de achttiende eeuw (vgl. o.a. Vincent-Buffault 1986; Trilling 1972).⁷⁵ De opvallendste kenmerken van de emotiecultuur zoals die in de laatste decennia vorm kreeg, zijn volgens Beunders de emancipatie van de negatieve emoties zoals woede, angst, jaloezie en vooral verdriet en rouw, een afname van zelfbeheersing en schaamte hierover, en een verhevigde uiting van, weliswaar steeds kortstondiger, positieve emoties als uitzinnige vreugde, met name rond de sport, de populaire cultuur en de overige vrijetijdsbesteding. Er groeide een klimaat waarin de 'emo-factor' van groter belang en de sensibilisering van de samenleving versterkt werd. De komst van de diensteneconomie vereiste een steeds flexibelere mens die gevoeliger was op het gebied van intermenselijke relaties, met name tegenover de klant, iemand die tegelijk zijn emoties goed wist te beheersen en te gebruiken. Verder hebben de televisie en de commercie de emotionalisering enorm versterkt. De media door de vraag 'Wat ging er door je heen?' belangrijker te vinden dan de sportprestaties zelf, de commercie door de emotie over de sport te verbinden aan een bepaald product (Beunders 2002: 41, 61, 126).

Collectieve identiteit

Wat in nader onderzoek naar gebeurtenissen die omgeven zijn met veel collectieve emoties en een dramatiserende cultuur in elk geval zou moeten gebeuren is een uitgebreidere plaatsing binnen maatschappelijke ontwikkelingen en de 'tijdgeest' dan hier kon gebeuren. Naar aanleiding van de eerste politieke moord in de geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden⁷⁶ werd in verschillende commentaren met oudtestamentische metaforen gesteld dat ons land zijn onschuld had verloren. Het achterliggende beeld van een uittocht uit het paradijs duidt op een zeker crisisgevoel.

Meerdere auteurs hebben de heftige collectieve emoties bij onder andere de dood van Olof Palme (1986), prinses Diana (1997) en Pim Fortuyn (2002) in verband gebracht met een crisis van het nationale zelfbewustzijn in Westerse landen (bijv. Scharfe 1989; Walter 1999). Onlangs is dit voor Nederland nog gedaan door de politicoloog De Beus. Schrijvend over de reacties in Engeland op de Londense bomaanslagen (7 juli 2005) en in Neder-

land op de moord op Van Gogh (2 november 2004), stelt hij dat ons land gebukt gaat onder 'een acute identiteitscrisis'.⁷⁷ De relatie met een verbleekt nationaal besef is ook gelegd bij sportheraldiek of gedweep met het vaderlandse voetbalelftal (Pleij 1998; Winner 2002; Crolley en Hand 2002a en 2002b; Raatgever 2003; Van Zoonen 2004)⁷⁸ en bij het koningschap van de Oranjes, dat in apologieën steeds weer is getypeerd 'als bovenpartijdig instituut dat tevens de nationale mythe belichaamt' (Huijsen 2002). Volgens de historicus Frijhoff veranderen de uitingsvormen, maar blijft het gemeenschapsgevoel verrassend intact. Voetbalgekte is er niet altijd geweest, koninginnedag is er pas sinds 1885 – en de huidige vorm is van nog recentere datum. 'De toename van nationale rituelen wijst op de behoefte ons als gemeenschap te manifesteren.' Juist nu, bij de Europese eenwording, lijkt het bewustzijn van de eigen identiteit groter te worden en 'eeuwenlang gegroeide collectieve gedrags- en waardenpatronen' aan belang te winnen. (NRC *Handelsblad*, 3-8-1996).

Door de eeuwen heen vormen mythes een symbolische samenvatting van hoe een samenleving zichzelf ziet, wat haar ter harte gaat en waar zij van droomt. Met een blik op onze geschiedenis spreekt Van Sas (2004) over een 'estafette' waarbij de ene nationale mythe de andere opvolgde: de Bataafse mythe (de tijdens de zeventiende en achttiende eeuw gecanoniseerde oorsprongsmythe van de natie), de (vooral in de negentiende eeuw gepopulariseerde) mythe van de Gouden Eeuw, de mythische Tweede Wereldoorlog, gevolgd door de mythe van de knusse jaren vijftig, hoogtijdagen van de even huiselijke als saaie familie Doorsnee, die op zijn beurt gevolgd werd door de mythe van ons land als tolerant en sociaal bewogen gidsland (*Hollandia docet!*). Met de ontzuiling is de behoefte aan integrerende ideologieën en samensterk-gevoelens bepaald niet verdwenen, en vaak wortelen die in de volkscultuur. Wat Nederlandse emigranten in Nieuw-Zeeland het meest zeggen te missen zijn volkse onderdelen van de vaderlandse eetcultuur, zoals haring, speculaas, croquetten of stampot met het beroemde juskuiltje (Strouken 2003). In Frankrijk woonachtige Nederlanders zijn verenigd in de *Association les Amis de Drop of Stroopwafels*. In Canada en Amerika worden hun voormalige landgenoten door diverse internetbedrijfjes voorzien van

pepermunt, hagelslag, gestampte muisjes, pepernoten en pinda-kaas. In 2004 legde het Sociaal en Cultureel Planbureau aan een representatieve steekproef uit de bevolking de vraag voor wat er zal verdwijnen in de 21ste eeuw. Instituties bleken veel kwetsbaarder dan elementen van de volkscultuur. De helft van de ondervraagden verwachtte dat het Nederlandse leger, eenderde dat het Nederlandse koningshuis zal gaan verdwijnen. Slechts 15% dacht dat dit zou gelden voor Nederlandse sporten en spelen (Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten, korfballen), terwijl maar 8% meende dat de Nederlandse taal en een luttel 4% dat de al eerder genoemde Nederlandse snacks (broodje kroket, drop, haring, oliebol) bedreigd worden in hun bestaan (SCP 2004: 67-69).

Het voert te ver om er op deze plaats nader op in te gaan, maar in de literatuur wordt een groot aantal naoorlogse ontwikkelingen beschreven die het Nederlandse zelfbeeld hebben beïnvloed. Als steekwoorden kunnen onder andere genoemd worden: ontkerkelijking en ontzuiling, afbouw van de verzorgingsstaat en ontstaan van de multiculturele samenleving, de informalisering, toegenomen permissiviteit op allerlei terreinen en teruggang van hiërarchische gezagsrelaties, globalisering, de amerikanisering van de media en populaire cultuur. Nader onderzoek in het kader van het project *Het ongekende Nederland* zou een plaats moeten inruimen voor dit soort brede culturele veranderingen. Daarbij kan de these van een nationale identiteitscrisis een uitgangspunt vormen.⁷⁹

Lieux de mémoire

Een overeenkomst tussen de beschreven historische cases is dat het steeds om gebeurtenissen gaat waarbij niet alleen de direct betrokkenen of getroffensten deel uitmaken van de samenkomst, maar dat ze verbonden zijn met collectieve emoties en dat grote aantallen mensen die publiekelijk mee willen beleven. Zo'n identificatie geldt sinds jaar en dag voor de legioenen van koning voetbal en voor royalistische sentimenten. Ook bij het huwelijk van *celebrities* of het overlijden van bekende Nederlanders loopt men te hoop om uiting te geven aan zijn betrokkenheid. Maar op bescheidener schaal geldt hetzelfde voor bijvoorbeeld plotselinge sterfgevallen onder gewone Nederlanders. Daar zien

we eveneens een opbloei van burgerinitiatieven, bijvoorbeeld in de vorm van een bloemenhulde, wake of stille tocht, waarbij wordt stilgestaan bij de catastrofe.⁸⁰ Vooral calamiteiten, lijden en dood blijken tot tal van kleine vormen van ritualisering aanleiding te geven.⁸¹ Een uitgesproken voorbeeld is de belangrijke plaats die een boom sinds de Bijlmerramp van oktober 1992 inneemt bij de rouwverwerking. 'De boom die alles zag' werd spoedig en spontaan een monument en gedenkplaats voor de getroffen.

Manifestaties van bermrouw, spontane vormen van memorialisatie, zoals het leggen van bloemen en oprichten van kleine gedenktekens voor de slachtoffers van verkeersongevallen, rampen of geweldsmisdrijven op de plaats van het ongeluk, zijn de afgelopen dertig jaar in allerlei Westerse landen duidelijk toegenomen (Kinzel 1989; Werner en Werner 1991; Walter 1991; Kötlin 1992; Franke et al. 1994; Post 1995; Haney et al. 1997; Löwer 1999; Post et al. 2002). Ze zijn bedoeld als een waarschuwing voor de weggebruiker, maar willen ook een plotseling weggerukt leven markeren en scheppen een stek om te rouwen en te gedenken. Zo vloeit het numineuze door de kieren van het gewone, alledaagse leven en manifesteert het zich dus niet alleen bij publieke persoonlijkheden en de met hun leven en dood verbonden plaatsen.⁸² De behoefte om ter plekke van zijn beweging uiting te geven via achterlating van allerlei voorwerpen (aan de persoon gerelateerde symbolen, tekeningen, knuffels), boodschappen (briefjes, kaarten, pamfletten), bloemen, kaarsen of waxinelichtjes doet sterk denken aan de al veel langer bestaande optuiging van bedevaartplaatsen of (vooral zuidelijke katholieke) kerken. Gelardeerd door bloemen en kaarsen worden daar vaak hele muren en altaren gevuld met doorgaans anonieme votiefgeschenken (ex-voto's), persoonlijke meditaties, smeekbedes en dankbetuigingen, realia en paraferalia – zoals afbeeldingen en tekeningen, miniatuur scheepjes, krukken, gipsen replica van ledematen, medailles en kledingstukken.

De helft van de Nederlanders weet niet wat er met Pasen gevierd wordt, waar Pinksteren voor staat of waarom er twee kerstdagen zijn. Kerkelijke rituelen verdwenen in ons land gaandeweg uit de publieke ruimte en trokken zich terug in alleen op hoogtijdagen nog druk bezette godshuizen, maar de vrij ge-

komen ruimte is snel gevuld. De stille tocht na een catastrofe en het oranjeveertoon van hele straten en stadswijken zijn we al tegen gekomen. Er zijn meer aanwijzingen dat vaker de deur wordt open gezet bij wat het hart raakt. Daarvoor hoeft op een willekeurige avond alleen maar de televisie te worden aangezet. Maar ook wie buiten een frisse neus wil halen, wordt regelmatig betrokken in de rites de passage van anderen en ziet spijt en jolijt met steeds bredere gebaren langs paraderen. Stratenlang valt via foto's op lantaarnpalen, verkeersborden en muren te vernemen dat Chris eindelijk zijn Elise ten huwelijk heeft gevraagd, dat Anne Sara of Johan Abraham heeft gezien. Schooltassen schommelen huis na huis aan vlaggenmasten na het succesvolle examen. Fris gelakte ooievaars verheffen zich uit de voortuinen als glanzende hommage aan de boreling, om eind december plaats te maken voor een miniDisneyland met feeëriek verlichte boompartijen, samenscholingen van kerstmannen en arrenslee-enfiles. Tijdens de jaarwisseling wordt vanaf straten en pleinen onder veel bekijks voor in het totaal zo'n 50 miljoen euro aan vuurwerk ontstoken. Volgens Post c.s. zijn het allemaal tekenen van een 'rituele herovering van de publieke ruimte' (Post et al. 2002 : 168).

Culturele constructie

Het is vaker opgemerkt: cultuur is voor een samenleving wat het geheugen is voor een individu. Zij biedt levensontwerpen, denkwijzen en gedragsmodellen aan die effectief zijn gebleken en werden bekrachtigd in het verleden, symbolen die de interactie vergemakkelijken, levensregels en gewoontes die tijd besparen bij het handelen en de geest ontlasten van voortdurende inventiviteit. De Nederlandse cultuur vormt een rijk geschakeerd reservoir aan denkwijzen, gedragsmodellen en materiële objecten die tot de meest verschillende tradities en levenssferen behoren, waaronder de religieuze en kerkelijke, en die in het alledaagse leven latent aanwezig zijn.⁸³

Dan nadert de aftrap van het toernooi, zet de koninklijke bruiloftsstoet zich in beweging of komt plotseling de onheilstijding van de moord of de dood. Grote groepen willen hun emoties uitdrukken en vervolgens komen steeds drie dingen naar voren. In de eerste plaats zoeken mensen in dergelijke situaties

naar adequate gedragswijzen en benutten ze daarbij allerlei doorgaans latent in het bewustzijn aanwezige culturele elementen. De moderne massamedia zijn heel goed in staat dergelijke elementen aan de vergetelheid te ontrukken, ze manifest te maken en vervolgens in een oogwenk een algemene presentie te verlenen. In de tweede plaats is er een sterke behoefte de heftige emoties zichtbaar te maken en met anderen te delen. Men dost zich uit met patriotistische symbolen, versiert zijn straat, ontsteekt kaarsen en legt bloemen bij de plek des onheils, zet zijn ontboezemingen op internetsites, zoekt anderen op om te praten, te zingen, aan manifestaties en optochten deel te nemen etc. De uitingen worden door anderen begrepen waardoor de eenzaamheid wordt verzacht, de emoties uit de anonimiteit worden getrokken en gevoelens van verbondenheid kunnen ontstaan. Ook alleen in zijn huiskamer, gezeten voor de rechtstreekse uitzending, kan men zich deelgenoot van die solidariteit voelen.

In de derde plaats vallen er weliswaar duidelijk vaste patronen en institutionele aspecten bij de reacties op de gebeurtenissen te constateren, maar is de ruimte onmiskenbaar gegroeid om er tegelijkertijd een individuele draai aan te geven.⁸⁴ Er wordt onbekommerd gezapt, geciteerd, geknipt en geplakt op de rituele markt, waarbij men put uit christelijke, niet christelijk religieuze en seculiere contexten. Er kan een soort van *serendipity finding* optreden. Er wordt geselecteerd uit bestaand repertoire voor een eigen potpourri. Uit uiteenlopende tradities en betekenisachtergronden wordt een eigen vormgeving bij elkaar gejuut waarbij de wrakgoederen vaak een nieuwe betekenis krijgen. Zoals bijvoorbeeld de kaarsen en waxinelichtjes op de stoep van de moord niet langer verwijzen naar sacrale symboliek (licht van Christus, votief geschenk in combinatie met gebed, ontstoken voor iconen etc.) en het blikje Heineken op de stoep voor Hazes' huis niet langer naar Europa's grootste brouwer.⁸⁵ Al naargelang het historische tijdvak, de situatie (heugelijk, spannend, droevig) en het soort persoon (volkszanger, politicus, kroonprins, voetballer) dat centraal staat, zal de selectie anders uitvallen.

In dit soort processen van betekenisverlening en transmutatie worden de grenzen tussen sacraal en profaan voortdurend in beide richtingen overschreden en kunnen zelfs de meest ba-

nale objecten een 'heilige', magische of metaforische betekenis krijgen (vgl. Sexson 1982). Behalve door een neiging tot ritueel knutselgedrag, wordt de huidige houding volgens verschillende auteurs gekenmerkt door een nadruk op onmiddellijke ervaring, emotionele beleving en spektakel; daarnaast door een gerichtheid op instrumentaliteit en directe effecten, hier en nu (Post 2000: 153 e.v.; vgl. o.a. Koenot 1996; Voyé 1998). Beide aspecten (instrumentaliteit en dramatisering) zijn teruggevoerd op een vertrouwenscrisis. De sterkere instrumentaliteit wordt door onder andere Post (2000) geïnterpreteerd als een (hernieuwde) hang naar bezweringsrituelen, onder invloed van een toename van onveiligheidsgevoelens en een sterker besef van de contingentie van het leven (vgl. Beck (1992, 1997). De dramatisering van het rituele repertoire wordt door Elchardus (2002) gerelateerd aan een diffuus onbehagen in de cultuur, dat volgens hem te maken heeft met 'onverwerkte maatschappelijke veranderingen' (groeiende invloed van de media – vooral van de commerciële media, secularisatie, opkomst van de kennismaatschappij, crisis van de verzorgingsstaat).⁸⁶

Etiquette

De even massale als heftige beleving van voetbal en de *life and times* van een André Hazes demonstreert daarnaast de drastische wijzigingen die sinds de jaren zestig in de culturele etiquette zijn opgetreden. Met de opmars van de massacultuur raakten de traditionele schotten tussen hoge en lage cultuur poreus. Grote delen van de huidige maatschappelijke elite plaatsen zich alleen nog qua bestedingsruimte *au dessus de la mêlée*, niet wat betreft hun opleiding, culturele bagage en esthetische voorkeuren. 'Zoals in de politiek de scheidlijnen tussen wel en niet bespreekbare onderwerpen vervagen, zo worden ook de *do's* en *don'ts* rond culturele correctheid vrijblijvender. De tijd dat leden van de sociaal-culturele elite slaafs goed vonden wat goed gevonden moest worden en slaafs lieten liggen wat oppervlakkig, plat, slecht of commercieel zou zijn, ligt achter ons,' concludeert Nierop en hij is niet de enige (Nierop 1999; vgl. bijv. Collins 1989). Tot de cultuurgoederen die in de smaakrevolutie naar hogere statusregio's werden gestuwd, behoren ook het repertoire van volkszangers en de dagelijkse handel en wandel van Koning Voetbal.⁸⁷

Zoals geïllustreerd in paragraaf 4.2 en door de Franse socioloog Bourdieu uitvoerig beargumenteerd, is die elite trouwens geen onveranderlijke grootheid en kan zij evenmin over één kam worden geschoren. Mensen die beschikken over veel cultureel kapitaal (en hoger opgeleid zijn) prefereren bijvoorbeeld vaker abstracte boven figuratieve kunstuitingen. Die smaak blijkt verbonden met allerlei andere voorkeuren, met betrekking tot leefstijlen, eetgewoontes, omgangsvormen, kleding en uiterlijke verzorging enzovoort (Bourdieu 1979). Maar – om bij het voorbeeld te blijven – de voorkeur voor abstracte kunst als onderscheidend kenmerk van ontwikkelde smaak, innerlijke beschaving en een *opinion chique* zou honderd jaar geleden ondenkbaar zijn geweest.⁸⁸

‘Massahysterie’, zo klonk het in de columns van verschillende kranten naar aanleiding van de taferelen rond de begrafenis van Fortuyn. Of: ‘Bier, sentimentaliteit en krokodillentranen’ (Komrij over de reacties op de dood van Hazes en Van Gogh). En: ‘Oppervlakkig populisme rondom een dood lichaam’ (Jan Siebelink over de begrafenis van Hazes). ‘Uitzinnige banaliteit’ (Thomas Rosenboom over Nederlandse volksfeesten, zoals de Elfstedentocht of Koninginnedag) en: ‘De extase deelt zich mee aan de tribunes, plant zich voort tot buiten het stadion, na de wedstrijd en sterft pas weg in het traangas waarmee de laatste rel bedwongen is.’ (H.J.A. Hofland over het hedendaagse voetbal). Talrijk zijn de verzuchtingen, maningen en waarschuwingen over de impulsiviteit, lichte emotionele ontvlambaarheid, beate dweepzucht en ook onverzadigbare hang naar kitsch en klatergoud van de massa. ‘Die Masse können ihr nur durch Masse zwingen’, meent de theaterdirecteur in Goethes Faust te weten. Eliot, Ortega y Gasset, Adorno, Finkielkraut, Steiner, Bloom en Lasch zijn maar een paar van de erudiete mopperkonten die in een veelstemmig koor de opkomst van de ‘massacultuur’, ‘cultuurindustrie’ of ‘vertrossing’ hebben betreurd, gevreesd en verwoord in apocalyptische visioenen. Maar als alle blaadjes weer zijn gaan liggen, klinken in de grootstedelijke buurtkroegen en bier tenten op het platteland, op de ijsbaan, langs het rondje rond de kerk en tijdens de rust van de voetbalwedstrijd, bij stalfeest en braderie, op het feestje in het bejaardenhuis en het jubileum van de biljart-

club onverstoortbaar *De Vlieger* of een duet van Frans Bauer en Marianne Weber (en geen Charles Ives of Charles Mingus).

Ochlofobie en het zich afzetten door de intellectuele elite tegen circusachtig vermaak en volkse gevoelsuitingen is een historische constante. Sinds de dagen van Plato en Titus Livius zijn daarin cultuurpessimisme en angst voor de destructieve potentie van het canaille steeds weer broederlijk verenigd. Ook de klassieke oudheid bood daarvoor voorbeelden te kust en te keur: van de stem des volks die in Plato's *Politeia* de democratie naar tirannie voert, via de opgewonden menigte die Christus naar het kruis schreeuwt, tot het in het Romeinse Circus verzamelde plebs dat bloed wil zien. Maar beduchtheid voor de losgeslagen menigte dateert dan wel van lang voor 1789, het is volgens McClelland toch pas vanaf de bestorming van de Bastille dat de massa uitgroeit tot een vast onderdeel van politieke en maatschappijkritische overwegingen. Sinds het midden van de negentiende eeuw (de revoluties van 1848 en de Commune van 1871) valt zij daaruit niet meer weg te denken (McClelland 1989). 'L' âge où nous entrons sera véritablement l'ère des foules', voorspelde Gustave Le Bon even voor de vorige milleniumwisseling (Le Bon 1905 : 2).

Volgens Le Bons land- en tijdgenoot Émile Durkheim krijgt juist het individu in een pluriforme en seculariserende cultuur een sacraal karakter. Hij zag een 'cultus van het individu' ontluiken, een religie waarvan de mens tegelijkertijd gelovige en God is (Durkheim 1898, 1960).⁸⁹ NRC *Handelsblad* columnist Heijne meent dat die in het hedendaagse Nederland op zijn beurt inmiddels is opgevolgd door de 'cultus van de grootste gemene deler', waarbij de burger als een echte potentaat gedraagt en de tijdgeest 'geen persoonlijkheden meer (kent), individuen die iets bedenken waardoor andere mensen op ideeën worden gebracht, maar uitsluitend markt-adepten die commercieel inspringen op wat er leeft [...] Tijden van crisis zijn gouden tijden – voor valse profeten.' (NRC *Handelsblad*, 25-9-2005).⁹⁰ Of de advocaat en arbeidersleider Alexandre Auguste Ledru-Rollin ook zo'n profeet was, valt te bezien. Maar zijn 'Welaan! Ik ben hun leider, ik zal hen echt moeten volgen'⁹¹ vat het door Heijne gehekelde moderne 'holle vaten' leiderschap goed samen. Zo werd bij de

dageraad van Le Bons 'tijdperk der massa's' met een Frans 'At your service!' door een eerdere volksheld vooruitgelopen op Fortuyn's inauguratiespeech bij Leefbaar Nederland.⁹²

Institutionele inbedding

Een andere interessante invalshoek is een benadering van collectieve emoties via hun institutionele inbedding. Bij de gebeurtenissen die hier centraal stonden, betreft het geen tradities die vaste ijkpunten op de kalender vormen (de nationale dodenherdenking en bevrijdingsdag, kerstmis of carnaval), maar incidentele of onverwachte doorbraken van de routines van het maatschappelijk leven. Dat geeft een acuut, capricieus en improvisatorisch karakter aan de symbolische handelingen en bijeenkomsten waartoe die doorbraken aanleiding geven. Maar helemaal uniek of onvoorspelbaar is de individuele en collectieve reactie niet, ook niet in het geval van de plotselinge dood van bekende personen.⁹³ Zoals gebleken wordt er geput uit culturele tradities en bestaand ritueel repertoire, is er veelal sprake van een institutionele inbedding, spiegelt men zich aan voorbeelden en hoe het er eerder of elders aan toe is gegaan. 'Bij de dood van geliefde publieke figuren is de volksrouw al bijna traditie geworden. De rituelen komen zonder regie vanzelf op gang. De gang naar het huis van de held, de bloemen in doorzichtig plastic, de brieven en de knuffels aan het gesloten hek, de huilende mensen en de televisiecamera's op zoek naar emoties,' schreef Schnabel in *Het Financieel Dagblad* (2-10-2004). Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de rol van de media, maar het is duidelijk dat die aanzienlijk is. In de hedendaagse entertainmentcultuur kan elke geboorte, huwelijk, begrafenis aanleiding geven tot een mediaspektakel en wordt ook van politici, bedrijfsleiders, wetenschappers, sportlieden en leden van het koningshuis verwacht dat ze zich gedragen als *celebrities*. Beelden in de media fungeren als referentiekader en voorbeeld. In telkens herhaalde weerspiegelingen duiken ze op, verspreid over de wereld: de mimiek en gebaren, de encenering en chronologie, de objecten en teksten. Zoals de bloemenzee, kaartjes en waxinelichtjes voor de Stockholmse bioscoop waar Olof Palme werd doodgeschoten (1986) terugkeren in Parijs en Londen na het auto-ongeluk van prinses Diana (1997), om vervolgens ook het trottoir te bedekken

bij het Palazzo di Pietro (2002), voor Huize Hazes in De Ronde Venen (2004) en van de Linnaeusstraat in Amsterdam-Oost waar Van Gogh vermoord werd (2004). Een uitgebreide analyse van de invloed van de media zal plaatsvinden in een andere deelstudie van *Het ongekende Nederland* project.

Zulke gebeurtenissen als hier beschreven zijn, werpen een golfslag op waarvan de deining bij tal van instellingen en instituties valt waar te nemen. Tot de voorspelbare reacties op bijvoorbeeld een dood die nationaal als ingrijpend wordt ervaren (zoals de moorden op Fortuyn en Van Gogh) behoren vlaggen die halfstok gaan, programmawijzigingen, stemmige muziek, commentaren en in memoriams bij radio, televisie en kranten, olopjes van burgers op plaatsen die men verbindt met het leven van de gestorvene, het open stellen van condoleantierregisters in openbare gebouwen en op internet, herdenkingsdiensten in kerken, het optreden van woordvoerders van maatschappelijke geledingen en organisaties die hun deelneming betuigen etc. De institutionele dimensie komt eveneens naar voren in de ruimtelijke plaatsing van publieke personen en officiële vertegenwoordigers bij de samenkomst: de VIP-room, koninklijke loge, skyboxen en andere gereserveerde plaatsen in het voetbalstadion; het stadhuis, het standbeeld van de Vader des Vaderlands en het Nationaal Monument op de Dam bij de vermoorde politicus; politici, hoge gasten, representanten van maatschappelijke instanties en de geestelijke bij het koninklijk huwelijk; de burgemeester en bekende figuren uit de mediawereld en muziekwereld bij de begrafenis van de volkszanger. Wordt een route afgelegd dan zijn daarin plaatsen opgenomen die verwijzen naar de publieke orde van de gemeenschap: een stadhuis, paleis of kerk, de hoofdstad of de regeringszetel. Publieke figuren en plaatsen maken deel uit van het ceremoniële scenario en helpen zo mee een institutionele inbedding te scheppen en de gebeurtenis, de beleving daarvan door de direct betrokkenen en de bredere gemeenschap met elkaar te verbinden. Zo sluit men de rijen en wordt een tijdelijke saamhorigheid gevonden. Soms wordt die later nog eens bekrachtigd en in het collectieve geheugen verankerd via een monument.

Tot besluit

Het stellen van een gedetailleerde diagnose over de sociale cohesie van onze tijd aan de hand van een paar tamelijk willekeurige routes door de moderne Nederlandse geschiedenis heeft iets weg van een poging tot uitvoering van een Mahlersymfonie op een mondharmonica. Na de beschrijving van de vier historische voorbeelden in hoofdstuk 3 is geen betoog opgezet dat voert van concrete veronderstellingen via een uitgebreide toetsing naar afgeronde conclusies. In dit stadium hebben we ons beperkt tot het aanstippen van een aantal opvallende aspecten en het formuleren van wat overwegingen naar aanleiding daarvan.

Zoals uitgelegd in de inleiding maakt deze tekst deel uit van een meer omvattend programma. Er is aandacht geschonken aan een aantal gevallen waarin collectieve emoties vat kregen op de Nederlandse bevolking. In dit historische onderdeel lag de nadruk op beschrijving en vergelijking, gevoed door noties die in de populaire en wetenschappelijke literatuur de ronde doen. Er werd nog niet gestreefd naar finale conclusies. In een latere, meer overkoepelende beschouwing zullen de beschreven gebeurtenissen in een sociaal-psychologisch en sociologisch perspectief worden geplaatst. Uitgebreider dan hier zal het daar gaan over (voorwaarden, kenmerken en gevolgen van) een ritualisering van collectieve emoties en over de groepsdynamiek die de geselecteerde cases te zien geven. De achterliggende vraag, die op deze plaats alleen tentatief behandeld kon worden, zal daarbij zijn in hoeverre de gebeurtenissen als indicatief kunnen gelden voor een (hernieuwd) verlangen naar gemeenschap, gedeelde identiteit en solidariteitsbanden in een mobiele, verzakelijkte, gesecculariseerde en geïndividualiseerde samenleving als de Nederlandse. Is hier sprake van een verlangen naar nieuwe bindingen in een geïndividualiseerde samenleving?

Bronnen en referenties

- Aminzade, R. en E.J. Perry (2001). The sacred, religious, and secular in contentious politics: blurring boundaries. In: R.R. Aminzade et al., *Silence and voice in the study of contentious politics*. Cambridge: Cambridge University Press (pp. 155-178).
- Ariès, Ph. (1983). *Images de l'homme devant la mort*. Parijs: Seuil.
- Bang, H.P. en E. Sørensen (2001). 'The everyday maker'. In: P. Dekker en E.M. Uslaner (red.), *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London/New York: Routledge (p. 148-161).
- Banks, S. (2002). *Going down. Football in crisis*. Edinburgh: Mainstream Press.
- Bauman, Z. (2000). Zoals op tv... *Ethische Perspectieven* 10, 2: 84-99.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1997). *De wereld als risicomaatschappij. Essays over de ecologische crisis en de politiek van de vooruitgang*. Amsterdam: De Balie.
- Bell, C. (1992). *Ritual theory, ritual practice*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Berger, P.L. (1967). *The sacred canopy*. New York: Doubleday.
- Beunders, H. (2002). *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Bleyen, J. (2005). *De dood in Vlaanderen. Opvattingen en praktijken na 1950*. Leuven: Davidsfonds.
- Blokland, T. (2005). *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks-stichting.
- Blom, J.C.H. (1996). *Burgerlijk en beheerst*. Amsterdam: Balans.
- Bon, G. le (1905 [1895]). *Psychologie des foules*. Parijs : Félix Alcan².
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs: Les Éditions de Minuit.
- Bovens, M. (2003). *De digitale republiek*. Amsterdam: AUP.
- Bower, T. (2003). *Broken dreams. Vanity, greed and the souring of British football*. Londen: Simon & Schuster.
- Brouwer, E., A. Meinders, H. Spaan en E. Staal (2004). *Literatuur met een doel. Schrijvers over voetbal*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
- Campbell, C. (1993). *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Charivarius (1922 [1914]). *Ruize-rijmen*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Chartrand, T.L. en J.A. Bargh (1999). The chameleon effect: the perception-behavior link and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 6: 893-910.
- Chorus, J. en M. de Galan (2002). In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Cohen, F., S. Solomon, M. Maxfield, T. Pyszczynski en J. Greenberg, J. Fatal attraction: The effects of mortality salience on evaluations of charismatic, task-oriented, and relationship-oriented leaders. *Psychological Science*, 15 (12). Washington, DC: American Psychological Society.

- Collins, J. (1989). *Uncommon cultures. Popular culture and post-modernism*. New York/Londen: Routledge.
- Crolley, L. en D. Hand (2002a). *Football, Europe and the press : imagined identities?* Londen: Frank Cass Publishers.
- Crolley, L. en D. Hand (2002b). France and the English other: the mediation of national identities in post-war football journalism. *The Web Journal of French Media Studies*, 4, 1.
- Cruyningen, A. van (2001). *Trouwen met Oranje. Verloving en huwelijk in het Koninklijk Huis*. Kampen: Kok.
- Cuperus, R. (2003). From polder model to postmodern populism. Five explanations for the 'Fortuyn Revolt' in the Netherlands. In: R. Cuperus, K. A. Duffek en J. Kandel (red.), *The Challenge of Diversity*. Innsbruck: Studienverlag.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: believing without Belonging*, Oxford: Blackwell.
- Davies, D. (1997). *Death, ritual and belief. The rhetoric of funerary rites*. Londen: Cassell.
- Dekker, P., J. de Hart en E. van den Berg (2004). Democratie en civil society. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: SCP (181-221).
- Duffhues, T., A. Felling en J. Roes (1985). *Bewegende patronen*. Baarn: Ambo.
- Durkheim, E. (1898). L'individualisme et les intellectuels. *Revue bleue*, 1898, 3e série, t. X : 7-13.
- Durkheim, É. (1960 [1893]). *De la division du travail social*. Parijs: PUF.
- Durkheim, É. (1986 [1897]). *Le suicide. Etude de sociologie*. Parijs: PUF.
- Durkheim, É. (1968 [1912]). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Parijs: PUF.
- Duyvendak, J.W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie*. Amsterdam: Vossiuspers.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenlamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep.
- Ekman, P., W.V. Friesen en K. Scherer (1976). Body movement and voice pitch in deceptive interaction. *Semiotica*, 16, 1: 23-27.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. (2004). Sociologie in de onbehaaglijke samenleving. *Sociologische Gids* 51, 4: 507-515.
- Elffers, H., D.J. Hessing, J.W. de Keijser en P.J. van Koppen (2002). Nederland veiliger: door Bin Laden durven we weer de straat op. *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, 1, juli: 60-62.
- Fasseur, C. (2001). *Wilhelmina. Deel 2: krijgshaftig in een vormeloze jas*. Amsterdam: Balans.
- Fortuyn, W.S.P. (1995). *De verweesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat*. Utrecht: Bruna.
- Franke, A., U. Friedrichs, H. Mehl (1994). Unfallkreuze an Schleswig-Holsteins Autostraßen. *Kieler Blätter zur Volkskunde* 26, pp. 189-212.

- Gennep, A. van (1991 [1909]). *Les rites de passage*. Parijs: Picard.
- Gerwen, J. van en M.H.D. van Leeuwen (2000). *Zoeken naar zekerheid. Deel 1: de rijke Republiek*. Den Haag/Amsterdam: Verbond van verzekeraars/ Neha.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity*. Cambridge: Polity Press.
- Granoveter, M.S. (1983). 'The strength of weak ties'. In: *American Journal of Sociology* 78 (1973): 1360-1380.
- Greenberg, J., J. Porteus, L. Simon, T. Pyszczynski en S. Solomon (1995). Evidence of a terror management function of cultural icons: The effects of mortality salience on the inappropriate use of cherished cultural symbols. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21: 1221-1228.
- Greenberg, J., T. Pyszczynski, S. Solomon, A. Rosenblatt, M. Veeder, S. Kirkland en D. Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory II: the effects of mortality salience reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 308-318.
- Greenberg, J., S. Solomon, T. Pyszczynski (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. In: M. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 29. Orlando, FL: Academic Press (61-139).
- Grijp, L.P. (2002). *Van Hadewych to Hazes* (inaugurale rede, faculteit der letteren, Universiteit Utrecht).
- Grimes, R.L. (1990). *Ritual criticism. Case Studies in Its Practice, essays on its theory*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Grimes, R.L. (1993). *Reading, writing, and ritualizing. Rituals in fictive, liturgical and public places*. Washington DC: Pastoral Press.
- Grimes, R.L. (2000). *Deeply into the bone. Re-inventing rites de passage*. Berkeley : University of California Press.
- Gijswijt-Hofstra, M. en F. Egmond (red.) (1997). *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Haney, C.A., Leimer, C. & Lowery, J. (1997). Spontaneous memorialization: Violent death and emerging mourning ritual. *Omega*, 35, 159-171.
- Hart, J. de (2004). Kerk en parochie als bron van sociaal kapitaal. In: C. Sterkens en J. van der Meer (red.), *Kerk aan de stadsrand*. Budel: Damon (pp. 167-189).
- Hart, J., P. R. Shaver, J. L. Goldenberg (2005). Attachment, Self-Esteem, Worldviews, and Terror Management: Evidence for a Tripartite Security System. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88 (6): pp. 999-1013.
- Hartfield, E.J., C.K. Hsee, J. Cotello en M.S. Weisman (1995). The impact of vocal feedback on emotional experience and expression. *Journal of Social Behavior and Personality*, 10, 2: 293-312.
- Hiddema, B. (1994). *De zon schijnt voor iedereen*. Amsterdam: Jan Mets.

- Hiddema, B. (2005). *'n Vriend. Het leven van André Hazes*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Hobsbawn, E. en T. Ranger (eds.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawn, E. (1983). Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914. In: E. Hobsbawn en T. Ranger (eds.), *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press (pp. 263-307).
- Huntington, R. en P. Metcalf (1979). *Celebrations of death: the anthropology of mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huijsen, C. (2002). *De oranjemythe. Een postmodern fenomeen*. Zaltbommel: Europese bibliotheek.
- Janssen, J. en J. de Hart (1991). Jeugdcultuur: een kind van haar tijd. In: *Van de straat: 150 jaar jeugdcultuur in Nederland*. Themanummer Jeugd en Samenleving 21, 2/3: 68-85.
- Janssen, J., J. de Hart en C. den Draak (1990a). A content analysis of the praying practices of Dutch youth. *Journal for the Scientific Study of Religion* 29, 1: 99-107.
- Janssen, J., J. de Hart en C. den Draak (1990b). Praying as an individualised ritual. In: Heimbrock, H.-G. en Boudewijnse, H.B. (eds.) *Current studies on rituals. Perspectives for the psychology of religion*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi (pp. 71-87).
- Janssen, J., J. de Hart en M. Gerardts (1994). Images of God in adolescence. *The International Journal for the Psychology of Religion* 4, 2: 105-121.
- Jonas, E., J. Schimel, J. Greenberg en T. Pyszczynski (2002). The Scrooge effect: evidence that mortality salience increases prosocial attitudes and behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 10: 1342-1353.
- Kear, A. en D.L. Steinberg (eds.) (1999). *Mourning Diana: nation, culture and the performance of grief*. London and New York: Routledge.
- Kinzel, T. (1989). Holzkreuze am Straßenrand: Schocker, Gedenkorte oder Verkehrshindernisse? *Schwäbische Heimat* 4, pp. 306-309.
- Koenis, S. (1997). *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam: Van Gennep.
- Koenot, J. (1996). *Voorbij de woorden. Essays over rock, cultuur en religie*. Averbode/Baarn: Altiora.
- Kok, A. (2004). 1974: *Wij waren de besten*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Köstlin, K. (1992). Totengedenken am Straßenrand. Projektstrategie und Forschungsdesign. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 46: pp. 305-320.
- Kullberg, J. (2001). 'Met voetbal ken het wel, normaal kijk je de burens niet aan'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 28, 2: pp. 231-262.
- Kullberg, J. (2004). Braziliaanse toestanden. In: P. Schnabel (red.), *Hollandse tafereelen*. Den Haag: SCP (pp. 15-21).
- Kunneman, H. (1996). *Van theemutscultuur naar walkman-ego*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Levine, D. (1990). Popular groups, popular culture, and popular religion. *Comparative Studies in Society and History* 32: 718-764.

- Lichterman, P. (1996). *The Search for Political Community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löwer, A. (1999). *Kreuze am Straßenrand. Verkehrstod und Erinnerungskultur*. Frankfurt am Main.
- Lowney, K.S. (1999). *Baring our souls. TV talk shows and the religion of recovery*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi & Sticht.
- Lundqvist, L.O. en U. Dimberg (1995). Facial expressions are contagious. *Journal of Psychophysiology*, 9: 203-211.
- Maffesoli, M. (1996). *The time of the tribes*. Londen: Sage.
- Maffesoli, M. (1988). *Le temps des tribus*. Parijs : Méridiens Klincksieck.
- Maffesoli, M. (1996). *The contemplation of the world. Figures of community style*. Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press.
- Maffesoli, M. (1993). *La contemplation du monde. Figures du style communautaire*. Parijs : Éditions Grasset & Fasquelle.
- Margry, P. J. (2003a). The Murder of Pim Fortuyn and Collective Emotions. Hype, Hysteria and Holiness in The Netherlands? *Etnofoor. Antropologisch tijdschrift* 16 (2003): pp. 102-127.
- Margry, P. J. (2003b). *Enige kanttekeningen bij de opkomst en de val van een politieke messias en de toekenning van aspecten van heiligheid*. Congres-lezing Societas Liturgica, te Eindhoven, 12 augustus 2003.
- Marqusee, M. (2000). Sport as apocalypse. *Frontline*, 17, 16: 1-10.
- McClelland, J.S. (1989). *The Crowd and the Mob: from Plato to Canetti*. London: Unwin Hyman.
- Meyers, J. (1993). *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Micheletti, M., A. Follesdal en D. Stolle (red.) (2003). *Politics, Products, and Markets*. Rutgers, NJ: Transaction Publishers.
- Mirecourt, E. de (1854). *Les contemporains. Journal critique et biographique* (vol. 14). Parijs : J.-P. Roret et Cie.
- Morris, D. (1981). *The soccer tribe*. London: Jonathan Cape.
- Navarrete, C.D., R. Kurzban, D.M.T. Fessler en L. Kirkpatrick (2004). Anxiety and intergroup bias: terror-management or coalitional psychology? *Group Processes and Intergroup Relations*, 7, 4: 370-397.
- Neumann, R. en F. Strack (2000). Mood contagion: the automatic transfer of mood between persons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 2: 211-223.
- Nierop, T. (1999). *De ordinaire elite. Gepermitteerde losheid: volkse geneugten worden respectabel*. In: G. van Schoonhoven (red.), *De nieuwe kaaskop*. Amsterdam: Prometheus/Elsevier.
- Noordegraaf, L. (1997). Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek. In: M. Gijswijt-Hofstra en F. Egmond, *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000*. Amsterdam: Amsterdam University Press (pp. 29-42).

- Norris, P. (2001). *Digital Divide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oldenburg, R. (1999). *The Great Good Place*. New York: Marlowe and Company.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Pleij, H. (1998). *Hollands welbehagen*. Amsterdam: Prometheus.
- Post, P. (1995). *Ritueel landschap. Over liturgie-buiten*. Heeswijk-Dinther/Baarn: Gooi & Sticht.
- Post, P. A. Nugteren en H. Zondag (2002). *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire*. Kampen: Gooi en Sticht.
- Post, P.G.J. (2000). *Het wonder van Dokkum. Verkenningen van populair religieus ritueel*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Putnam, R. D. (2002). Bowling together: the united state of America. *American Prospect*, 13, 11 februari: 20 - 22.
- Raatgever, S. (2003). *Wij houden van Oranje. Onderzoek naar de weergave van nationale identiteit in de berichtgeving over het Nederlands elftal*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (doctoraalscriptie Communicatiewetenschap).
- Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Romein, J. en A. Romein (1971). *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam: EM. Querido.
- Rudé, G. (1959). *The Crowd in the French Revolution*. Oxford: Clarendon Press.
- Rudé, G. (1981). *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*. Londen: Lawrence and Wishart.
- Sas, N.C.F. van (2004). *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1950*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scharfe, M. (1989). Totengedenken. Zur Historizität von Brauch-traditionen. Das Beispiel Olof Palme 1986. *Ethnologia Scandinavica*, 19: 142-153.
- Schnabel, P. (2004). *Kort gehouden. Columns over welzijn en welvaart in Nederland*. Utrecht: Het Financieele Dagblad/Uitgeverij Business Contact.
- Schoenewolf, G. (1990). Emotional contagion: behavioural induction in individuals and groups. *Modern Psychoanalysis*, 15: 49-61.
- Schudson, M. (1998). *The good Citizen*. New York: Free Press.
- Schulze, G. (1995). *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Schwegman, M.J. (2001). Strijd om de openbaarheid: sekse, cultuur en politiek in Nederland. In: D. Fokkema en F. Grijzenhout (red.), *Rekenschap 1650-2000*. Den Haag: SDU (pp. 145-177).
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: scp.
- Seale, C. (1998). *Constructing death: the sociology of dying and bereavement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sexson, L. (1992 [1982]). *Ordinarily sacred*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Sheppy, P.P.J. (2004). *Death, liturgy and ritual. Volume II*. Aldershot: Ashgate.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy*. University of Oklahoma Press.

- Smelser, N.J. (1963). *Theory of collective behavior*. New York: The Free Press of Gencoe.
- Snyder, T. (1997). *Voetbal van Oranje. Geschiedenis van het Nederlands elftal in feiten en cijfers*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Solomon, S., J. Greenberg en T. Pyszczynski (2004). The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research. In: J. Greenberg, S.L. Koole en T. Pyszczynski (eds.), *Handbook of experimental existential psychology*. New York: Guilford (13-34).
- Sontag, S. (1966). Notes on Camp. In: *Ibid., Against Interpretation*. Loden: Vintage (275-292).
- Strouken, I. (2003). Ons dorp. Een bejaardenhuis voor Nederlanders in Nieuw Zeeland. *Traditie, tijdschrift over tradities en rituelen* 9, 1.
- Sudnow, D. (1967). *Passing on: the social organisation of dying*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Sugden, J. en A. Tomlinson (1999). *Great balls of fire. How big money is hijacking football*. Edinburg: Mainstream Press.
- Surowiecki, J. (2004). *The wisdom of crowds*. New York: Doubleday.
- Tocqueville, A. de (1981 [1840]). *De la Démocratie en Amérique*, vol. II. Parijs : Flammarion.
- Triandis, H.C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological Review*, 96, 3: 506-520.
- Trilling, L. (1972). *Sincerity and Authenticity*. London: Harvard University Press.
- Turner, V. (1969). *The ritual process. Structure and antistructure*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Turner, R.H. and L.M. Killian (1987). *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Vasterman, P. (2004). *Mediahype*. Amsterdam: Aksant.
- Verkamman, M. (1989). *Het Nederlands elftal. De historie van Oranje 1905-1989*. Amsterdam: Weekbladpers bv/Voetbal International.
- Vincent-Buffault, A. (1986). *The history of tears*. Houdmills en Londen: MacMillan Press.
- Voyé, L. (1998). Effacement ou relégitimation de la religion populaire? *Questions liturgiques/Studies in Liturgy* 79, 1-2 : 79-94.
- Vries, J. de en S. van der Lubben (2005). *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolte van Fortuyn*. Amsterdam: Van Gennep.
- Walter, T. (1991). The mourning after Hillsborough. *Sociological Review* 39 (3): 599-625.
- Walter, T. (ed.) (1999). *The mourning for Diana*. Oxford: Berg.
- Walter, T. (2001). *On bereavement. The culture of grief*. Buckingham en Philadelphia: Open University Press.
- Wansink, H. (2004). *De erfenis van Pim Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Werner, P. en R. Werner (1991). *Vom Marterl bis zum Gipfelkreuz. Flurdenkmale in Oberbayern*. Berchtesgaden: Plenk, 1991.

- West, P. (2004). *Conspicuous compassion. Why sometimes it really is cruel to be kind*. Londen: Civitas.
- Weyns, W. (2004). *Het tijdperk van de maatschappij*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Winner, D. (2001). *Het land van Oranje. Kunst, kracht en kwetsbaarheid van het Nederlandse Voetbal*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Winner, D. (2002). *Biljant Orange. The neurotic genius of Dutch football*. Londen: Bloomsbury.
- Wouters, C. (1976). Is het civilisatieproces van richting veranderd? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3, 3: pp. 336-360.
- Wouters, C. (1986). Informalisierung und Formalisierung in den Geschlechterbeziehungen in den Niederlanden von 1930 bis Anfang 1985. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 38, 3: pp. 510-528.
- Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zoonen, L. van (2004). *Voetbal als entertainment*. Lezing voor Studium Generale, Technische Universiteit Eindhoven, 26 mei 2004 ([http://www2.fmg.uva.nl/populairecultuur/Voetbal als entertainment.pdf](http://www2.fmg.uva.nl/populairecultuur/Voetbal%20als%20entertainment.pdf)).

Noten

- 1 Zie vooral SCP (2004: hoofdstuk 1).
- 2 Zie bijv. Noordegraaf (1997); Van Gerwen en Van Leeuwen (2000).
- 3 De *Nieuwe Arnheemsche Courant*, van 22-11-1919, komt met een lagere schattig van het aantal deelnemers van de stoet: "... de talrijke deelnemers van de stoet, naar schatting 6 à 7000."
- 4 Typen organisaties die in diverse krantenartikelen bij naam worden genoemd: De Landelijke Federatie van sociaal-anarchistische verenigingen in Nederland en ... plaatselijke organisaties uit alle delen van het land. Ook: de internationale anti-militaristische vereniging en de "S.A.J.O.", de socialistisch anarchistische jeugdorganisatie... Ontspanning, de school der Toekomst, de jongste generatie der Nederlandsche anarchisten, de afdelingen uit Heerenveen en Wildervank, uit Noord en Zuid, uit Oost en West. Verder namen ook de politieke en geheelonthoudersverenigingen deel aan de rouwstoet. Daarnaast nog afgevaardigden van de Vrijdenkersvereniging "De Dageraad", van de Kommunistische Partij, van de Federatie van Revolutionaire Socialisten, van de Bond van Christen-Socialisten, van het Nationaal Arbeiders Secretariaat, van de Federatie van Gemeentewerklieden en van tal van diamantbewerkers organisaties maar ook van bouwvakarbeiders, meubelmakers, enz.
Uit het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis kan worden opgemaakt welke verenigingen condoleantiebrieven naar de weduwe hebben verstuurd: Algemeene Nederl. Geheelonthouders-Bond, afd. Rotterdam, get. P.A. Kramer; Anarchisten-Socialistenvereniging Amsterdam, get. Joh.J. Lodewijk; Belang, Ons (Asbest-Cementbewerkers-Vereeniging), get. C.A. Leys en H.C. Kloek; Bestuurdersbond, Utrechtsche, get. C. Lambeck; Bewust Streven, Timmerliedenvereniging, get. N.J. Collijs; Bouwvakarbeiders in Ned., land. fed. van, get. F.J. Dissel; Broederschap, Heiwerkersvereniging, get. W.J. Hermans; Dageraad, De, get. R. Swierstra; Leeszaal, Openbare - te Hilversum, get. J. Ek; Oostzaansch Grankweer-Comité, get. P. Rep; Revolutionair Socialistische Intellectuelen, Bond van, get. B. de Lig; I.A.M.V. afd. Amsterdam, get. Bishoff; I.A.M.V. afd. Haarlem; Jongelieden Geheel Onthouders Bond, afd. Zuidbroek; National Arb. Secretariaat, get. B. Lansink sr. en jr., H. Maters; Ned. Fed. Bond van Personeel in Openb. Dienst, get. J. Schenk; Nieuw Leven, Schildersgezellen-Vereeniging, get. J. de Vries; Nieuw Leven, (bakkers enz.), get. W.K. v.d. Ende; Typografen, Ned. Prop.-Ver. van Onafh., get. L. de Boer; Volharding, De (Coöp. bakkerij), get. P.J. Mieters; Volharding (drukkerij); Vrije Groep Franeker, get. F. Haadsma; Vrije Socialisten-Vereeniging Den Haag, get. W. Dame; Vrije Socialisten-Vereeniging Haarlem; Ziekenhuis, namens patiënten van ziekenhuis in Den Haag.
- 5 Zie de Website van het F. Domela Nieuwenhuis Museum:
<http://www.fdnmuseum.nl/bio/mythe/mythe.html>
- 6 [Http://www.keeponwalking.fiberworld.nl/domelapad.htm](http://www.keeponwalking.fiberworld.nl/domelapad.htm)
- 7 Het volgende gebaseerd op: NRC *Handelsblad* (10-5-2002), *Het Parool* (10-5-2002), *Algemeen Dagblad* (10-5-2002), *Het Parool* (11-5-2002), *Het Financiële Dagblad* (10-5-2002).

- 8 Zie o.a.: *Het Parool* (10-5-2002 en 11-5-2002), *Trouw* (8-5-2002 en 10-5-2002), *Het Parool* (11-5-2002), *Algemeen Dagblad* (11-5-2002).
- 9 Bij leven en welzijn bediende Fortuyn zelf zich, ter karakterisering van zijn missie en positie, graag van religieuze metaforen (De Vries en Van der Lubben 2005), een verschijnsel dat vaker bij leiders valt waar te nemen (Levine 1985; Aminzade en Perry 2001).
- 10 De vermoorde lijsttrekker kreeg bij deze verkiezingen postuum 1.358.942 stemmen.
- 11 Het programma was gebaseerd op het BBC-programma *Great Britons*. In de Engelse editie behaalde Sir Winston Churchill, in de Duitse Konrad Adenauer de meeste stemmen. Gestemd kon er worden via telefoon en internet. Door overbezette lijnen konden tijdens de uitzending veel stemmen niet worden meegenomen. Zou dat wel het geval zijn geweest, zo bleek later, dan was Willem van Oranje op de eerste plaats geëindigd.
- 12 Zie daarover uitvoerig: Hiddema (2005).
- 13 Gegevens ontleend aan Muziek en Beeld, vakblad voor de entertainmentindustrie (september 2005).
- 14 Aldus de internetsite <http://surf.to/mokum> op een aparte aan Johnny Jordaan gewijde pagina.
- 15 Zie voor het navolgende o.a. *Het Parool* (24-9-2004, 28-9-2004 en 28-10-2004), *Trouw* (29-9-2004), *Algemeen Dagblad* (29-9-2004), *NRC Handelsblad* (8-4-2005).
- 16 Een misschien wat betwistbare stelling met de dood van Fortuyn nog vers in het geheugen.
- 17 [Http://www.ad.nl/nieuws/fotothema/andre hazes/index.htm](http://www.ad.nl/nieuws/fotothema/andre hazes/index.htm).
- 18 Tijdens de herdenkingsdienst op 27 september 2004 werd het gironummer 369 t.n.v. 'Standbeeld van André' al gepromoot. De totstandkoming van de standbeelden van Jordaan en Hazes verschilt duidelijk. Bij Hazes werd meteen een hele inzamelingsactie op touw gezet, geïnitieerd door de familie; bij Jordaan was het voornamelijk een éénmansactie van een trouwe fan. Dat heeft natuurlijk te maken met de grootsheid van Hazes' begrafenis, waar die van Jordaan nogal schraal bij afsteekt, hetgeen voor een belangrijk deel is terug te voeren op Hazes' recente *comeback* in de spotlights dankzij de aan hem gewijde documentaire *Zij gelooft in mij* (waar Jordaan al jaren tamelijk teruggetrokken leefde, ook vanwege zijn invaliditeit).
- 19 In *Het Parool* (28 oktober 2004) is al te lezen dat Mojo Concerts eind september 2004 samen met de weduwe van Hazes, Rachel, een stichting heeft opgericht die vervolgens het gironummer voor de giften heeft geopend. Zanger Mick Harren en de band van Hazes, Hollywood Boulevard, hebben de single 'Leef je droom' opgenomen, waarvan de opbrengst in het geheel bestemd is voor het beeldhouwwerk (*De Telegraaf*, 10-12-2004). Of dit laatste veel op zal leveren is volgens *Het Parool* (13-12-2004) echter de vraag, aangezien de radiostations het plaatje niet willen draaien omdat ze het een vorm van lijkenpikkerij vinden. Behalve Mick Marren heeft volgens het *Algemeen Dagblad* (12-10-2004) de volkszanger Ed Nieman met de smartlap *Dag André* ook een hommage aan Hazes uitgebracht waarvan de opbrengst

ook naar het fonds voor het standbeeld van Hazes gaan. Hiernaast wordt er in verschillende krantenartikelen ook melding gedaan van personen die inderdaad een slaatje proberen te slaan uit het overlijden van Hazes, bijvoorbeeld door mensen voor te houden dat ze de actie Standbeeld voor André steunen als ze een ringtone van een liedje van Hazes bestellen, zonder duidelijk te maken hoeveel geld de aanbieder hier nou zelf aan verdient.

20 Die in al zijn theatrale extravagantie beantwoordde aan misschien wel het belangrijkste kenmerk van camp, althans volgens Susan Sontags baanbrekende essay uit 1964 (zie Sontag 1966).

21 In NRC *Handelsblad*, 19-10-1995.

22 Volgens Vincent-Buffault werd huilen in de loop van de achttiende en negentiende eeuw steeds meer beschouwd als een privé aangelegenheid waarmee men niet in het openbaar te koop liep en een typische vrouwelijke manier van emotionele uiting (Vincent-Buffault 1986).

23 “Gedurende de eerste zes weken van zware rouw gaat men nergens heen buitenshuis, behalve naar de kerk”, schreef Amy Groskamp-ten Have in haar vermaarde *Hoe hoort het eigenlijk?* (Geciteerd door Wouters in NRC *Handelsblad*, 19-10-1995).

24 Meerdere auteurs suggereren een verband met een veilige omgeving. In de subculturen van gevaarlijke beroepen (genoemd worden vissers, mijnwerkers, ambulance personeel, politie, militairen, professionele bergbeklimmers) overheerst nog steeds een eerder stoïcijnse houding, waarin men zijn emoties voor zichzelf houdt (Walter 2001). Beunders ziet een deel van de verklaring voor de heftigheid van de ‘publieke tranen’ vanaf de jaren negentig in de grote mate van zekerheid die de verzorgingsstaat in Nederland de burgers voordien had gegeven (Beunders 2002: 44).

25 Een ander voorbeeld is de befaamde traan, close-up in beeld gebracht, zoals weggepinkt op de tonen van Astor Piazzolla's *Adiós Nonino* door prinses Máxima tijdens haar huwelijksdienst.

26 Bevreesdheid voor het uitsterven van de Oranje dynastie zal ook meegespeeld hebben bij de nog veel grotere jubel bij de geboorte van prinses Beatrix een jaar later (31 januari 1938).

27 Bijv. *De Telegraaf*, 7-1-1937 (Avondblad).

28 In het archief van de NOS heeft men het over zo'n acht miljoen kijkers via de tv.

29 “Het voornemen de trouwerij in Amsterdam te laten plaatsvinden stuitte vooral bij de joodse gemeenschap en leden van het voormalig verzet op grote weerstand. De koninklijke familie was bereid naar Baarn uit te wijken, maar het kabinet-Cals wenste aan de hoofdstad vast te houden. Op de trouwdag, 10 maart 1966, was het onrustig in Amsterdam waar de Provo-beweging, die zich al enige tijd roerde in protesten tegen autoriteit en traditie in het algemeen, de anti-Duitse sentimenten aangreep om te ageren tegen de monarchie als ceremonieel en archaïsch sluitstuk van de burgerlijke orde. Het was nieuw, kreeg veel aandacht van de journalistiek, was rechtstreeks op televisie te volgen en de betekenis van dit ‘oproer’ werd dan ook buiten proportie opgeblazen.” (Van Cruyningen 2001).

30 De enige melding over tranen bij het huwelijk van Beatrix en Claus stond in *Het Algemeen Dagblad*, meer dan 35 jaar na dato: “Koningin Juliana kan tijdens de plechtigheid haar tranen niet bedwingen.” (*Algemeen Dagblad*, 2-2-2002).

31 *Het Parool* (4-2-2002).

32 In *Het Parool* van 4 februari 2002 staat de schatting van de politie vermeld: “Volgens de politie kwam een bezoeker of 70.000 naar de stad, in plaats van de 160.000 (...).”

33 “In Amsterdam stonden tienduizenden op de Dam en langs de route. Hun instemming drong door tot in de Nieuwe Kerk. En na de kus bevestigden zij op hun beurt de verbintenis. Minutenlang werden prins Willem-Alexander en prinses Maxima uitbundig toegejuicht door de oranje menigte voor het paleis.” (*Algemeen Dagblad*, 4-2-2002).

34 *Trouw* weerspreekt dit: “Wereldwijd hebben zaterdag naar schatting 50 miljoen mensen gezien hoe Willem-Alexander en Maxima elkaar eeuwig trouw beloofden. Ruim zes miljoen Nederlanders bekeken de feestelijkheden op tv. Dat waren er net zoveel als in 1966, toen Beatrix en Claus trouwden.” (*Trouw*, 4-2-2002). Het is onduidelijk waar de krant zich op baseert, omdat de dienst Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS tot andere conclusies komt. Bij dit alles moet natuurlijk wel worden bedacht dat er in 1966 maar twee televisienetten waren, terwijl er nu vele concurreren om de aandacht van de kijker.

35 In *de Volkskrant* van 4 oktober 2001 staat echter iets anders: “Het huwelijk van Beatrix en Claus, op 10 maart 1966, is indertijd ook niet tot officiële nationale feestdag uitgeroepen. Gemeenten mochten toen zelf bepalen of ze de loketten openden.”

36 Ook bij de verdeling van de kaarten voor het huwelijksfeest in de Arena, de dag voor het huwelijk zelf, werd gebruik gemaakt van verenigingen. Gemeenten moesten bepalen aan wie ze deze gaven, bijvoorbeeld drie aan een basisschool zodat de docenten konden gaan.

37 “Toen duidelijk werd dat het prinselijke paar de voorkeur had gegeven aan Berlages Beurs boven het voormalige stadhuis op de Dam, ontstonden bij Euronext de eerste plannen om een eigen feestje te organiseren. Alle beursgenoteerde bedrijven werden aangeschreven. De respons was aanzienlijk... Ondernemers staan te boek als relatief weinig koningsgezind. Het af en toe spraakmakende Republikeinse Genootschap leest als een wie-is-wie van de top van het bedrijfsleven. Zij laten het bij het beurspartijtje afweten. Maar ook de rest van het gezelschap blijkt het maandblad *Het Vorstenhuis* niet minutieus te verslinden. Bij de entree van de gasten van het huwelijk ontstaat er discussie over de vraag of ‘die’ prins Friso of Constantijn heet. En is dat nu koning Albert of koning Gustaaf? Claus en Maxima lijken het meest populair.” Het is dan ook maar de vraag in hoeverre de gasten kwamen om te netwerken, of uit oprechte interesse voor het koningshuis.” (*Het Financiële Dagblad*, 4-2-2002).

38 Dat was wel anders bij de overgang naar het katholicisme van prinses Irene, tweede in de lijn van de troonopvolging, een kleine twintig jaar daarvoor. De Nederlandse regering verbood Juliana en Bernhard om in

1964 aanwezig te zijn bij het huwelijk van Irene en Carlos van Bourbon-Parma in Rome.

39 Zoals gezegd speelde daarbij ongetwijfeld ook opluchting na de angst voor het uitsterven van de Oranje dynastie een rol. Opvallend is het brede enthousiasme wel, gezien het feit dat de Republikeinse SDAP destijds zo'n kwart van de bevolking achter zich verenigde.

40 Die 'mythe' bestaat er volgens Huijzen uit dat de Oranjes altijd hebben gegolden als de verdedigers van de man in de straat tegenover de hoge heren en regenten.

41 Een Kuyper of een Domela Nieuwenhuis streefden hetzelfde na, maar zij waren daarbij gericht op eigen kring en maakten gebruik van hun persoonlijke charisma (zie bijv. Schwegman 2001).

42 De bindingskracht van Oranjegevoelens komt ook naar voren uit onderzoek onder nieuwe en autochtone Nederlanders in opdracht van de Nederlandse Staatsloterij. Sport en Koninginnedag blijken zich het best te lenen voor die gevoelens. Zowel Nederlanders als nieuwe Nederlanders gaan het meest in het oranje gekleed op Koninginnedag en tijdens een voetbalwedstrijd. Koningin Beatrix komt als de belangrijkste vertolker van het Oranjegevoel naar voren. Onder de autochtone Nederlandse bevolking staat André Hazes op nummer twee, onder de nieuwe Nederlanders is de tweede plaats voor prinses Máxima, gevolgd door Willem-Alexander (zie bijv. <http://www.nos.nl/nieuws/artikelen/2004/4/27/oranjegevoel.html>). Zie bijvoorbeeld ook de volgende passage uit een verslag in *Trouw*: "Houten is behept met het Oranjegevoel sinds het geslaagde koninklijk bezoek op Koninginnedag 1999. De 'prinsen- en prinsessendag' van zaterdag was heel wat bescheidener van opzet, maar evengoed een feest. Burgemeester Co Lamers: 'Mensen onderschatten de bindende factor die Oranje is. Zeker voor een jonge gemeente als Houten, zonder traditie of historie, is het Oranjegevoel verrassend sterk.'" (*Trouw*, 4-2-2002).

43 "Wat ik me dus ook herinner is dat wel een vorm van hype heerste, maar bescheiden en beschaafd, met een liedje dat *We gaan naar Rome* heette. René heeft bij Polygoon in het archief een intrigerend filmpje gevonden waarin uit de beelden wel een zekere opwinding spreekt, een beetje hossen rond de Dom van Milaan, maar allemaal heel keurig." (Jan Blokker in een interview met VARA TV-Magazine, nr. 52).

44 Ook toen werd er geklaagd over een overdosering met voetbal: "Och, och, het is voor menigen voorganger die Zondags voor leege kerken preekt, een hard gelag als hij hoort en ziet hoe dol de menschen met die voetballerij zijn en ik heb menigmaal onder het gehoor van dominé Abraham Kuyper gezeten en dat was toch wel iets anders dan rond te vertellen dat meneer Bakhuijs hem der net naast heeft geschoten en dat meneer Theepot hem prachtig hield en als ik neef uit de Commelinstraat gelooven mag, is er in heel Nederland op het oogenblik geen dominé die zoo velen onder zijn gehoor heeft op Zondag als de voetbalomroepers en waar moet dat met ons volk op die wijs naar toe?" (uit de column van Alida Zevenboom in *De Groene Amsterdammer* van 26 mei 1934).

45 Onder de oranjepartijbezoekers bevonden zich ook een aantal regeringsleden, aldus het NRC *Handelsblad* (6-7-1974): "... behalve de minister-president drs. Joop den Uyl en zijn echtgenote, vertrekken zondagmiddag om kwart voor een van Schiphol de ministers Van Agt, Van Doorn, Van der Stoep, Van Kemenade, Duisenberg, Westerterp, Lubbers en Pronk. Zij worden bijgestaan door de staatssecretarissen De Goede, Van Rooijen, Van Dam en Schaefer. De gouverneur van Suriname, dr. J.M.E. Ferrier woont de wedstrijd ook bij."

46 Het NRC *Handelsblad* van 4 juli 1974: "Nergens heb ik het Wilhelmus ooit zo vol overgave horen zingen als gisteren op de staantribune achter het doel, waarvoor ik nog met moeite een kaartje had kunnen veroveren. Het toeval wilde, dat ik een week tevoren bij de wedstrijd tegen Argentinië een kaartje had gekregen voor de eretribune, maar hier werd het Wilhelmus door de eregasten met een waardig zwijgen beluisterd. De vier Nederlandse doelpunten werden toen op bijna dezelfde wijze onthaald: met een waardig applausje."

47 De aanduiding 'bobo' werd geïntroduceerd door de journalist Joop Niezen en staat voor 'bondsbons'. Zij werd gepopulariseerd door Ruud Gullit na het behalen van de Europese titel in 1988 en verwijst sindsdien naar 'hotemetoten van de KNVB' (Gullit), voetbalbestuurders en sponsors. Bij het gebruik door Gullit heeft waarschijnlijk ook het Sranan Tongo-woord 'bobo' meegespeeld (dat 'sufferd', 'stomkop', 'slome' betekent).

48 Geciteerd door Marqusee (2000).

49 Alle rangen en standen waren bijeen. Net als in 1974 bevonden zich onder de oranjepartijbezoekers ook nu weer regeringsleden en zelfs een lid van het Koninklijk Huis: "Er kwam een heel Nederlands boerenorkest binnenmarcheren: 'Hup Holland Hup' en de oranje blazerbrigade met de witte hoeden was ook weer present. Om 19.40 uur stopte er een auto met kenteken 0-97-1 voor de hoofdingang. De auto voerde een Nederlandse vlag en wimpel. Triomfantelijk stapte staatssecretaris Dick Dees uit de wagen[...] Even later kwam ook prins Friso, de tweede zoon van Beatrix het stadion binnen rijden. Hij was omgeven door bodyguards en zocht een kiosk waar ze oranje arikelen verkochten. Friso trok spontaan zijn portemonnee en schafte zich een oranje vlag, een oranje pet en een oranje sjaal aan. Staatssecretaris Everhuis, Ad Ploeg en PvdA-voorzitter Willem Kok voegde zich ook boordevol verwachtingen bij het gezelschap." (*De Telegraaf* van 22 juni 1988).

50 Hetzelfde NRC *Handelsblad* plaatste in de editie van 27 juni 1988 een gedicht met de titel "Om te huilen", geschreven door Youp van 't Hek: "Bij die laatste goal van Marco moest ik janken/ In beide ogen kwam een hete traan/ Ik wilde emigreren naar Milaan/ Om hem elke dag persoonlijk te bedanken// En gister op het oranje plein/Werd ik door het hek bijna tot frites gesneden/ Ik huilde weer, maar niet van de pijn/ Ik heb ze snikkend, stamelend aanbeden// Waarom toch dat gejuik en dat getraan?/ Waarom stond ik als enige te grienen?/ Michels wordt de coach van Aspirine/ En Basco moeten we ook weer laten gaan// Het waren veertien prachtig mooie dagen/ Er wordt door mij nog jarenlang gejuikt/ U weet waarom en moet het mij nooit vragen/ Jongens, hartstikke bedankt!"

51 Snyder spreekt over: "... het grootste volksfeest sinds de bevrijding. Zoals een vroegere verzetsman zei: 'Het was alsof de oorlog opnieuw gewonnen was.' Aan het nationale gevoel van tevredenheid over het verslaan van de Duitsers viel niet te ontkomen. In Nederland woonachtige Duitsers klaagden erover dat de Nederlanders nationalisme verwarden met anti-Duitse sentimenten." (Snyder 1997).

52 Dat is niet de opvatting van de zoöloog Desmond Morris, die in het voetbal uiteindelijk een voortzetting ziet van de prehistorische jacht. Toen de mens vanaf het tiende millennium vóór Christus sedentair begon te worden en via landbouw en veeteelt in zijn levensbehoeften kon voorzien, werd de jachtactiviteit, die zo lang zijn bestaan had bepaald, plots overbodig. Om zijn oeroude jagersinstincten te blijven bevredigen, ging de mens volgens Morris voort met jagen, nu niet meer om te overleven, maar wel als sport, als ontspanning. (Morris 1981; zie Geudens 2004).

53 Spandoeken werden bij meerdere gelegenheden ook gebruikt om politieke boodschappen te verspreiden. Zo waren op sommige behalve de gebruikelijke loftuitingen aan de Europese kampioen leuzen te lezen als "Nederland is blij, Mandela moet vrij" en "Ruud Gullit topscorer tegen discriminatie" (zie de bloemlezing van spandoekteksten in *De Telegraaf*, 27-6-1988).

54 Zie voor het voorgaande: <http://archief.schiedam.nl/content/schiedambeeldengeluid/2e.asp>

55 Deze stand van zaken is bepaald niet typerend voor ons land. Zie bijv. de jeremiades in Sugden en Tomlinson (1999), Banks (2002) en Bower (2003).

56 Of bijvoorbeeld die van Michiel Adriaenszoon de Ruyter (op 18 maart 1676), met groot militair eerbetoon en massale belangstelling: "Gedurende deze uitvaart en lijkstatie was gans Amsterdam als op de been, en veel duizenden van mensen, ingezetenen en uitheemsen, vervulden de straten en burgwallen, waar langs de statie zich vertoonde. Alle stoepen, luifels en vensters, kamers en zolders krielden van aanschouwers, en sommige plaatsen werden ten dien einde daar gehuurd." (aldus de historieschrijver Geeraerd Brandt; zie: http://www.nederlandse-marine.nl/personen/naam_michiel_de_ruyter.htm).

57 In een nieuwsbrief van de Faculteit Letteren van de universiteit van Leiden werd onlangs de Nederlandse natuurkundige en Nobelprijswinnaar Hendrik Lorentz vergeleken met Pim Fortuyn (http://www.let.leidenuniv.nl/forum/02_6/bibliotheek/3.htm). Beide zouden een even grote 'uitstraling' hebben gehad.

58 Zij schrijft o.a.: "De gevoelsuitbarstingen bij Diana, bij Fortuyn en Hazes zijn onversneden religieus van aard. Het zijn rituele pogingen om de dood ongedaan te maken, en dat is de absolute essentie van elke religie."

59 In *NRC Handelsblad*, 29-8-2005. Zie Grijp over de doorbraak van Hazes naar de culturele elite: "De première van John Appels documentaire *Zij gelooft in mij* in 1999, voor een overwegend elitair publiek inclusief de staatssecretaris voor cultuur, gevolgd door een internationale bekroning, betekende een doorbraak van de zanger naar een 'beter' publiek." (Grijp 2002: 12).

- 60 In *De Groene Amsterdammer*, 12-10-2002.
- 61 In *NRC Handelsblad*, 15-6-2004.
- 62 Geciteerd in Kullberg (2001: 236).
- 63 Volgens Schnabel heeft het geschermd met oranje accessoires te maken met het verlangen naar identiteitsmarkering in een samenleving waarin mensen niet langer op vanzelfsprekende wijze de kleding dragen die bij hun stand, beroep, leeftijd, sekse en burgerlijke staat past, maar veel meer zelf bepalen wat hun levensstijl zal zijn (Schnabel 2004: 48).
- 64 In *de Volkskrant*, 24-5-2000.
- 65 "Au sien d'une assemblée qu'échauffe une passion commune, nous devenons susceptibles de sentiments et d'actes dont nous sommes incapables quand nous sommes réduits à nos seules forces..." » (Durkheim 1912 : 301).
- 66 Anders ligt dit voor het boek *Typisch André* dat Rachel Hazes in oktober 2004 het licht deed zien. Binnen enkele dagen waren 50.000 exemplaren verkocht en stond het hoger op de bestsellerlijst dan De Da Vinci Code.
- 67 Zie bijv. Janssen en De Hart 1991; De Hart 2004. Daarnaast Dekker et al. 2004, waaruit in de navolgende alinea's een aantal passages worden herhaald.
- 68 Vgl. Skocpol (2003) ; Duffhues et al. (1985).
- 69 Zie o.a. Lichterman (1996) en Duyvendak en Hurenkamp (2004).
- 70 Hij figureert onder allerlei namen in de literatuur, zoals de 'everyday maker' (Bang & Sørensen 2001), 'monitorial citizen' (Schudson 1998) en 'political consumer' (Micheletti et al. 2003) die betrokken is bij allerlei terreinen van 'Subpolitiek' (Beck 1986) of 'life politics' (Giddens 1991). Ondanks accentverschillen verwijzen de begrippen alle naar een politieke dimensie van het dagelijks leven en de kwesties die daar spelen: kinderopvang en basisonderwijs, gezondheidszorg en informele hulpverlening, veiligheid, kwaliteit van de leefomgeving en inrichting van de buurt etc. De genoemde auteurs maken duidelijk dat de betrokkenheid (uiteindelijk) bepaald niet persé lokaal begrensd hoeft te blijven. Niet zelden verkrijgt zij een nationale of zelfs internationale dimensie. De activiteiten richten zich veelal in eerste instantie op instituties die een prominente rol spelen in het dagelijks leven van burgers (gezin, wekkring, zorgarrangementen, de plaatselijke gemeenschap), maar vervolgens komen veelal ook instituties van de bredere samenleving in beeld (maatschappelijke organisaties, multinationals, ambtelijke instellingen, politieke partijen, verkiezingen, volksvertegenwoordigers).
- 71 De 'third places' van Ray Oldenburg (1999).
- 72 Volgens Oldenburg stimuleert de teloorgang van dit soort informele ontmoetingsplaatsen het stellen van eisen en verwachtingen aan de arbeidsomgeving, intieme relaties en het gezinsleven, waaraan deze niet kunnen voldoen.
- 73 Leeftijd, scholing en levensstijl: dat zijn volgens hem de kenmerken die de oriëntatieschema's in de *Erlebnissesellschaft* bepalen (vgl. Elchardus 2002 en 2004).
- 74 Beunders contrasteert dit onder andere met de beheerste emoties bij de dood van koningin-moeder Emma en een ramp die zich even na de

oorlog voordeed in Enschede. In 1947 stortte daar een vliegtuig neer op een schoolgebouw, waarbij diverse leerlingen om het leven kwamen. Door gemeentebestuur en schoolleiding werd hieraan zo weinig mogelijk aandacht besteed; de overlevende scholieren mochten zelfs niet naar de begrafenis van de omgekomen leerlingen (Beunders 2002: 57, 123). Beunders lijkt zich hier te vergissen en bedoelt waarschijnlijk de vliegcrash van 7 oktober 1946, waarbij een stuntende vlieger het gymnastieklokaal van de Christelijke HBS te Apeldoorn raakte en 22 jongens overleden aan hun verwondingen. "Het ongeval werd routineus afgehandeld: De branden werden gelblust en de slachtoffers geborgen of in ziekenhuizen opgenomen. Er was geen opvang en begeleiding voor de overlevenden en de nabestaanden. Na verloop van tijd schoven de overlevenden weer gewoon de schoolbanken in. Er werd geen diepgaand onderzoek ingesteld. Jegens de piloot of de Marine VliegDienst koesterde men geen rancune: Het was wel vrede, maar de verschrikkingen van de oorlog waren nog te vers. Het leven in Apeldoorn ging snel weer zijn gewone gang..." (Artikel van Ellen de Visser in *de Volkskrant*, 9-10-2001; http://www.zero-meridean.com/c_apeldoorn_071046.html).

75 De reactie op het overlijden van charismatische leiders valt volgens Beunders buiten deze golfbeweging, een constatering waarvoor in de in dit essay beschreven historische voorbeelden steun valt te vinden. In die reactie is steeds min of meer hetzelfde patroon herkenbaar. Hoe groter de symbolische betekenis, hoe meer dromen in de overledene waren geprojecteerd en hoe talrijker de publieke tranen (Beunders 2002: 141).

76 In de Nederlandse geschiedenis komen politieke moorden weinig voor. De bekende voorbeelden zijn Floris V (1296), Willem van Oranje (1584) en de gebroeders de Witt (1672).

77 NRC *Handelsblad*, 29 juli 2005.

78 Pleij heeft het over "Oranje-inhaalnationalisme" als een revitalisering van onze nationale identiteit, nadat het vereren van nationale wapenfeiten na de Tweede Wereldoorlog naar de marge was verdrongen.

79 Een verwant onderwerp waaraan daarbij aandacht kan worden besteed is de rol die zgn. *invented traditions* spelen bij de identiteit van groepen in de huidige Nederlandse samenleving en bij de processen van (lokale, regionale, nationale, Europese) identiteitsconstructie (zie Hobsbawm en Ranger 1983; Bell 1992).

80 De stille tochten lijken hun hoogtepunt eind jaren negentig te hebben beleefd, naar aanleiding van de gewelddadige dood van Meindert Tjoelker, Joes Kloppenburg en Froukje Schuitemaker (zie *De Groene Amsterdammer*, 12-10-2002).

81 Zij vormen overigens ook vaste aanleidingen tot bidden; zie: Janssen et al. 1990a en 1990b.

82 Volgens Haney c.s. ontstaan spontane vormen van memorialisatie als een publieke reactie vooral bij de onverwerkte dood door geweld van personen waarmee men zich identificeert (Haney et al. 1997: 161).

83 Deze kanttekeningen knopen aan bij o.a. Scharfe 1989 en Triandis 1989.

84 Elchardus spreekt van een verschuiving "van cultuur als een gegevenheid naar cultuur als een product van *cultuurwerk*." (Elchardus 2002: 49).

85 De zanger zette er daarvan op een gegeven moment ruim vijftig per dag van weg (Hiddema 2005).

86 In zijn bekende theorie van collectief gedrag ruimt Smelser een belangrijke plaats in voor 'structural strain' als een van de voorwaarden voor het ontstaan van collectieve gedragingen. Spanningen (ten gevolge van bijv. catastrofes, oorlog of economische crises) trekken mensen los uit de gebruikelijke, voorgegeven kaders van hun leven; ze stimuleren gevoelens van ontevredenheid en sociale malaise. Als die spanningen vervolgens door de potentiële deelnemers gezamenlijk geïnterpreteerd worden in termen van bepaalde oorzaken waaraan ze zijn toe te schrijven en van een adequate manier van reageren, dan is de basis voor een collectieve beweging gelegd (waarvoor Smelser overigens nog enkele aanvullende voorwaarden formuleert) (Smelser 1963).

87 Er zijn zeker voorlopers. Bij het voetbal bijvoorbeeld Theo Thijssen, Herman Gorter, Frederik van Eeden, Hendrik Marsman of Simon Vestdijk (Brouwer et al. 2004). Bij het levenslied bijvoorbeeld Menno ter Braak die bij Louis Davids in de zaal zat, of – in latere jaren – Lucebert en Gerard van het Reve die dweepten met de Zangeres zonder Naam (zie G. van Es en P. Leijten, Een storm die altijd weer opkomt, in: NRC *Handelsblad*, 21-12-2000).

88 Zie Janssen et al. 1994.

89 "À mesure que toutes les autres croyances et toutes les autres pratiques prennent un caractère de moins en moins religieux, l'individu devient l'objet d'une sorte de religion. Nous avons pour la dignité de la personne un culte qui, comme tout culte fort, a déjà ses superstitions." (Durkheim 1960 : 147). En: "C'est une religion dont l'homme est, à la fois, le fidèle et le Dieu" (Durkheim 1898 : 6).

90 Vgl.: "Dans les temps d'égalité, les hommes n'ont aucune foi les uns dans les autres, à cause de leur similitude; mais cette même similitude leur donne une confiance presque illimité dans le jugement du public; car il ne leur paraît pas vraisemblable qu'ayant tous des lumières pareilles, la vérité ne se rencontre pas du côté du plus grand nombre." (De Tocqueville 1981: 17).

91 "Eh! Je suis leur chef, il fallait bien les suivre! », zoals malicieus opgetekend door Eugène de Mirecourt (1854: 11).

92 "Ik heb d'r zin an. At your service", zoals Fortuyn op 26 november 2001 die speech besloot.

93 Het is vooral Elchardus die heeft benadrukt dat de afnemende invloed van traditionele instellingen niet betekent dat daarmee elke normconformiteit of sociale controle is verdwenen. Voortbouwend op de visie die Durkheim zo'n honderd jaar geleden formuleerde, wil hij aantonen dat ook de moderne Westerse samenleving instituties kent die het gedrag van de individuen in hoge mate sturen (zoals scholen en massamedia) en dat de mobilisatie en kanalisering van collectieve emoties ook in die samenlevingen een ritueel karakter hebben (Elchardus 2002: 50 e.v., 76 e.v.; Elchardus 2004; vgl.; Duyvendak 2004 en de beschouwingen in Duyvendak en Hurenkamp 2004).

